

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

Το δικαίωμα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων. Δεδομένα,
εφαρμογή και προοπτικές

The right of social reintegration of ex-prisoners. Data,
application and perspectives

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΑΛΑΤΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

AM:3220M002

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Μηλιώνη Φωτεινή, Διευθύντρια Ν.Π.Ι.Δ «Επάνοδος» (Επιβλέπουσα Καθηγήτρια)

Ζαραφονίτου Χριστίνα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Μέλος)

Νικολόπουλος Γεώργιος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Μέλος)

Αλατά Παναγιώτα-Αναστασία,2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση, διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση, και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	5
Abstract	7
Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο 1: Οριοθέτηση των εννοιών που σχετίζονται με την έννοια της κοινωνικής επανένταξης.....	11
1.1 Η έννοια της αναμόρφωσης	13
1.2 Η έννοια της αποκατάστασης.....	14
1.3 Η έννοια της επανακοινωνικοποίησης	16
Κεφάλαιο 2: Εννοιολογική προσέγγιση της κοινωνικής επανένταξης και ιστορική αναδρομή	18
2.1 Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης.....	18
2.2 Ιστορική Αναδρομή.....	22
Κεφάλαιο 3: Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και το δικαίωμα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων	27
3.1 Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η συνάφεια της με την κοινωνική επανένταξη	27
3.2 Αποτελεί η κοινωνική επανένταξη δικαίωμα;.....	31
Κεφάλαιο 4: Το νομοθετικό πλαίσιο της κοινωνικής επανένταξης	36
4.1 Το νομοθετικό πλαίσιο στην Ελλάδα.....	36
4.2 Το νομοθετικό πλαίσιο υπό το πρίσμα των διεθνών και ευρωπαϊκών κειμένων	40
Κεφάλαιο 5: Προγράμματα κοινωνικής επανένταξης εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων	44
5.1 Η εκπαίδευση των κρατουμένων.....	44
5.1.1 Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κρατουμένων	44
5.1.2 Τα εκπαιδευτικά προγράμματα κρατουμένων στην Ελλάδα	47
5.2 Η επαγγελματική απασχόληση εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων- Η περίπτωση των αγροτικών φυλακών	49
5.3 Ο ρόλος της οικογένειας	52
5.4 Θεραπευτικά προγράμματα.....	56

Κεφάλαιο 6: Προγράμματα κοινωνικής επανένταξης εκτός των σωφρονιστικών καταστημάτων	59
6.1 Ο ρόλος της εργασίας- Καλή πρακτική από την Ελλάδα ΚΟΙΝΣΕΠ Νέοι Ορίζοντες.....	59
6.2 Ο ρόλος της εκπαίδευσης.....	62
6.3 Ο ρόλος της οικογένειας	63
6.4 Θεραπευτικά προγράμματα.....	65
Κεφάλαιο 7: Προβλήματα που λειτουργούν ως τροχοπέδη στην κοινωνική επανένταξη	68
7.1 Η ανεργία και η έλλειψη στέγης	69
7.2 Το ποινικό μητρώο	74
7.3 Οι παρεπόμενες ποινές	76
7.4 Ο ιδρυματισμός και ο υπερπληθυσμός των καταστημάτων κράτησης	77
Κεφάλαιο 8: Προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής-Συμπεράσματα	78
Επίλογος	84
Βιβλιογραφία.....	86
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία.....	86
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	91
Διαδικτυακές Πηγές	96
Νομοθετικά κείμενα.....	96

Περίληψη

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται το θέμα της κοινωνικής επανένταξης και πιο συγκεκριμένα του δικαιώματος κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων. Η κοινωνική επανένταξη σχετίζεται και με τις δύο έννοιες του εγκλεισμού, της πρόληψης και της υποτροπής.

Η κοινωνική επανένταξη είναι συνυφασμένη με τις έννοιες της αποκατάστασης, της αναμόρφωσης και της επανακοινωνικοποίησης. Η αποκατάσταση στοχεύει στην κάλυψη των αναγκών του δράστη προς όφελος της κοινωνίας, η αναμόρφωση στην αλλαγή των στοιχείων της προσωπικότητάς του και η επανακοινωνικοποίηση στην αλλαγή στάσης ζωής. Ουσιαστικά, ως κοινωνική επανένταξη νοείται η βοήθεια που προσφέρεται στους κατάδικους τόσο κατά την έκτιση της ποινής τους όσο και μετά τη λήξη της, προκειμένου να ενταχθούν ομαλά από το περιβάλλον της φυλακής στην ελεύθερη κοινωνία.

Ιστορικά, η κοινωνική επανένταξη εμφανίζεται τον 19ο αιώνα με το κίνημα του θετικισμού, ωστόσο μέχρι τότε η τιμωρία είχε κυρίως ανταποδοτικό και στιγματιστικό χαρακτήρα, ενώ αυτό άλλαξε από το κίνημα του διαφωτισμού και μετά, όπου η τιμωρία απέκτησε βελτιωτικό χαρακτήρα.

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης συνδέεται στενά με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με διάφορα κοινωνικά προβλήματα όπως η ανεργία, η φτώχεια και οι εξαρτήσεις. Το άτομο που βγαίνει από τη φυλακή και πρόκειται να επανενταχθεί στην κοινωνία, πρέπει πρώτα να ασχοληθεί με τα κοινωνικά ζητήματα που θέτουν εμπόδια στην ένταξή του.

Η ένταξη του ατόμου στην κοινωνία γίνεται μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, έννοιας στενά συνδεδεμένη με αυτή του κοινωνικού ελέγχου. Μέσω του κοινωνικού ελέγχου το άτομο εσωτερικεύει τους κανόνες που έχουν θεσπιστεί και αποτυπωθεί μέσω του επίσημου και άτυπου κοινωνικού ελέγχου. Μέσω της εσωτερίκευσης των κοινωνικών κανόνων το άτομο αποκτά αυτοέλεγχο και ακολουθεί νόμιμο τρόπο ζωής.

Η αναγωγή της κοινωνικής επανένταξης σε δικαίωμα είναι ένα σύνθετο κοινωνικό ζήτημα που θα επιφέρει αλλαγές στην κοινωνία και τις σχέσεις εξουσίας, η κοινωνία υποχρεούται να καταστήσει λειτουργικό και χρήσιμο κάθε μέλος της, ακόμη και αυτό που έχει διαπράξει ένα έγκλημα. Με αυτόν τον τρόπο το άτομο αποκτά την ιδιότητα του πολίτη και κατ' επέκταση δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Από νομοθετική άποψη, η κοινωνική επανένταξη στην Ελλάδα διασφαλίζεται και διασφαλίζεται μέσω του άρθρου 25 του ελληνικού συντάγματος. το δικαίωμα της κοινωνικής επανένταξης είναι κοινωνικό δικαίωμα και βασίζεται στην αρχή του κοινωνικού κράτους. Στην παρούσα εργασία υπάρχουν επίσης αναφορές σε διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα για την κοινωνική επανένταξη

Επιπλέον, η εργασία κάνει λόγο και για τα προγράμματα που υλοποιούνται και βοηθούν στην κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων τόσο εντός όσο και εκτός των καταστημάτων κράτησης.

Τα προγράμματα που αναφέρονται αφορούν τόσο στο κομμάτι της εκπαίδευσης, της εργασίας και ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις αγροτικές φυλακές αλλά και στις κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις.

Ωστόσο, δεν παραλείπεται να αναφερθεί ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει η οικογένεια και η στήριξη που παρέχει στον κρατούμενο τόσο κατά την έκτιση της ποινής όσο και μετά τη λήξη της. Επίσης, τα θεραπευτικά προγράμματα παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης.

Τέλος, αναφέρονται τα προβλήματα και τα ζητήματα που θέτουν εμπόδια στην πλήρη κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων, όπως η ανεργία, η έλλειψη στέγης, το ποινικό μητρώο, οι πρόσθετες ποινές, η ιδρυματοποίηση και ο υπερπληθυσμός των φυλακών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μια ανακεφαλαίωση και προτείνονται κάποιες προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής.

Λέξεις Κλειδιά

Δικαίωμα, Κοινωνική Επανένταξη, Αποφυλακισμένοι, Προγράμματα, Σωφρονιστικό Κατάστημα, Εκπαίδευση, Εργασία, Θεραπεία

Abstract

This specific paper deals with the issue of social reintegration and more specifically the right to social reintegration of released prisoners. Social reintegration relates to both concepts of incarceration, prevention and recidivism.

Social reintegration is intertwined with the concepts of rehabilitation, reformation and resocialization. Rehabilitation aims at meeting the needs of the offender for the benefit of society, reformation at the change of the elements of his personality and resocialization at the change of life attitude. Essentially, as social reintegration is meant the help that is offered to convicts both during the serving of their sentence and after it ends, in order to smoothly integrate from the prison environment into the free society.

Historically, social reintegration appears in the 19th century with the movement of positivism, however, until then the punishment had mainly a retributive and stigmatizing character, while this changed from the enlightenment movement onwards, where the punishment acquired an ameliorative character.

The concept of social reintegration is closely related to the concept of social exclusion. Social exclusion is linked to various social problems such as unemployment, poverty and addictions. The person who is released from prison and is about to reintegrate into society, must first deal with the social issues that pose obstacles to his integration.

The integration of the individual into society is done through the process of socialization, a concept closely related to that of social control. Through social control the individual internalizes the rules that have been established and imprinted through formal and informal social control. Through the internalization of social norms the individual acquires self-control and follows a lawful way of life.

Reducing social reintegration to a right is a complex social issue that will bring about changes in society and power relations society is obliged to make every member of it, even one who has committed a crime, functional and useful. In this way the person acquires the status of a citizen and by extension rights and obligations.

From a legislative point of view, social reintegration in Greece is guaranteed and ensured through article 25 of the Greek constitution. the right of social reintegration is a social right and is based on the principle of the social state. In this paper, there are also references in international and European texts on social reintegration

Moreover, the paper also talks about the programs that are implemented and help the social reintegration of the released both inside the detention centers and outside of them.

The programs which are mentioned are related both to the part of education, work and special mention is made to rural prisons and also to social cooperative enterprises.

However, it is not omitted to mention the important role played by the family and the support it provides to the convict both during the serving of the sentence and after it ends. Also, therapeutic programs play an important role in the process of social reintegration.

Finally, the problems and issues that pose obstacles to the full social reintegration of those released from prison are mentioned, such as unemployment, lack of housing, criminal records, additional sentences, institutionalization and prison overcrowding.

In the last chapter a recapitulation is made and some anti-crime policy proposals are proposed.

Keywords

Right, Social Reintegration, Ex-prisoners, Programs, Penitentiary, Education, Work, Treatment

Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε καθώς το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον από κοινωνικής απόψεως και γεννά πολλά ερωτήματα για το πώς εφαρμόζεται στην χώρα μας και όχι μόνο το εν λόγω δικαίωμα. Προσωπικά θεωρώ ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που χρήζει ιδιαίτερης σημασίας αλλά και κατανόησης καθώς ασχολείται με ένα ιδιαίτερο πληθυσμό, ο οποίος αντιμετωπίζει πολλά κοινωνικά προβλήματα. Για τους παραπάνω λόγους επέλεξα την συγκεκριμένη θεματική προκειμένου να την μελετήσω στα πλαίσια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας για το μεταπτυχιακό «Εγκληματολογία».

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσέγγιση τόσο της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης όσο και αυτής του δικαιώματος. Στην αρχή, επιχειρείται ο προσδιορισμός και η εννοιολογική προσέγγιση της κοινωνικής επανένταξης, ωστόσο φαίνεται πως αυτό δεν είναι μια εύκολη υπόθεση καθώς υπάρχουν διάφορες συναφείς έννοιες όπως αναμόρφωση, επανακοινωνικοποίηση και άλλες οι οποίες προσδιορίζουν την κοινωνική επανένταξη. Για αυτούς τους λόγους, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις έννοιες της αναμόρφωσης, της αποκατάστασης και της επανακοινωνικοποίησης. Έπειτα από την ανάλυση και προσέγγιση των παραπάνω εννοιών, αναλύεται η έννοια της κοινωνικής επανένταξης και γίνεται και μια ιστορική αναδρομή.

Στο επόμενο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια μελέτη της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και της συνάφειας του με αυτήν της κοινωνικής επανένταξης. Μέσα από την ανάλυση των όρων διαφαίνεται πως ο ένας όρος αποτελεί προϋπόθεση του άλλου και πως επηρεάζονται μεταξύ τους. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο πραγματοποιείται και η θεωρητική πλαισίωση του θέματος της κοινωνικής επανένταξης μέσα από την θεωρία του κοινωνικού ελέγχου και την διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Στην συνέχεια του κεφαλαίου αναλύεται το κατά πόσο η κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων αποτελεί δικαίωμα.

Στο επόμενο κεφάλαιο επιχειρείται η μελέτη του ζητήματος μέσα από την νομοθετική σκοπιά και γίνεται αναφορά τόσο στο ελληνικό δίκαιο όσο και σε ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα που πραγματεύονται το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης. Στο πέμπτο κεφάλαιο, η μελέτη στρέφεται στα προγράμματα τα οποία βοηθούν και ενισχύουν την κοινωνική επανένταξη και συγκεκριμένα τα προγράμματα τα οποία

εφαρμόζονται εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων. Η μελέτη των προγραμμάτων εμπεριέχει τόσο το καίριο ρόλο της εκπαίδευσης και ειδικά των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας όσο και τον ρόλο της εργασίας εντός του σωφρονιστικού καταστήματος. Επίσης, γίνεται αναφορά στον ρόλο της οικογένειας αλλά και των θεραπευτικών προγραμμάτων.

Στο έκτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μελέτη των προγραμμάτων τα οποία υλοποιούνται εκτός των σωφρονιστικών καταστημάτων. Και εδώ μελετάται και δίνεται έμφαση τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εργασία και γίνεται μνεία στην καλή πρακτική της ΚΟΙΝΣΕΠ Νέοι Ορίζοντες. Επιπλέον, πραγματοποιείται αναφορά στον ρόλο της εκπαίδευσης, της οικογένειας αλλά και των θεραπευτικών προγραμμάτων σε ελεύθερο πλέον περιβάλλον και όχι σε αυτό της φυλακής.

Στο επόμενο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στα προβλήματα και τα ζητήματα τα οποία ανακύπτουν και λειτουργούν σαν τροχοπέδη στην κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων όπως είναι η ανεργία και η έλλειψη στέγης, το ποινικό μητρώο, οι παρεπόμενες ποινές και ο ιδρυματισμός και ο υπερπληθυσμός των καταστημάτων κράτησης. Όλα τα παραπάνω ζητήματα θέτουν εμπόδια στην κοινωνική επανένταξη και παρεμποδίζουν την ομαλή μετάβαση του ατόμου στην κοινωνία. Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μια αναφορά στα συμπεράσματα και στις προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής που αφορούν την κοινωνική επανένταξη.

Για την διεξαγωγή της μελέτης της εργασίας χρησιμοποιήθηκε τόσο ελληνόγλωσση όσο και ξενόγλωσση βιβλιογραφία καθώς και διαδικτυακές πηγές, που παρατίθενται στο τέλος της εργασίας.

Κεφάλαιο 1: Οριοθέτηση των εννοιών που σχετίζονται με την έννοια της κοινωνικής επανένταξης

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων είναι άμεσα συνδεδεμένη με αυτήν του εγκλεισμού. Ο εγκλεισμός ενός δράστη σε κάποιο κατάστημα κράτησης στοχεύει μεταξύ άλλων στην ειδική πρόληψη του εγκλήματος¹. Η πρόληψη του εγκλήματος μπορεί να διακριθεί σε κοινωνική και ποινική. Ως κοινωνική πρόληψη νοείται εκείνη η οποία στοχεύει στο να εξαλείψει τους κοινωνικούς παράγοντες και τις συνθήκες που προκαλούν το έγκλημα ή οδηγούν στην εμφάνιση του².

Αναλυτικότερα, η κοινωνική πρόληψη διακρίνεται σε γενική και ειδική κοινωνική πρόληψη. Η γενική κοινωνική πρόληψη επιδιώκεται μέσω της κοινωνικοποίησης του ατόμου και της δημιουργίας αντικινήτρων³. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι θεσμοί κοινωνικοποίησης όπως είναι η οικογένεια, το σχολείο, οι παρέες συνομηλίκων και τα ΜΜΕ⁴. Από την άλλη μεριά, η περιστασιακή κοινωνική πρόληψη επιδιώκεται μέσα από την δυσχέραση του στόχου και την μείωση των ευκαιριών διάπραξης ενός εγκλήματος⁵.

Η ποινική πρόληψη στοχεύει στην αποτροπή του εγκλήματος μέσω της χρήσης του ποινικού νόμου και της επιβολής ποινικών μέτρων και κυρώσεων. Η εν λόγω πρόληψη αποσκοπεί είτε στο να αποτρέψει συγκεκριμένα άτομα από το να τελέσουν εκ νέου ποινικά αδικήματα στο μέλλον (ειδική ποινική πρόληψη), είτε να αποτρέψει όλους τους πολίτες από την εκδήλωση εγκληματικής συμπεριφοράς (γενική ποινική πρόληψη)⁶. Η κοινωνική επανένταξη συνδέεται άμεσα με την μη υποτροπή άρα και κατ'επέκταση με την ειδική πρόληψη του εγκλήματος. Μέσω αυτής επιδιώκεται η συγκράτηση του ατόμου, που ήδη εγκλημάτησε από την τέλεση εκ νέου ποινικών

¹Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής και Νομοθετικές Επιλογές Η διαχρονική εξέλιξη του αναμορφωτικού ιδεώδους και το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη», Πρόλογος Τόνια Τζανετάκη», Εκδόσεις ΑΝΤ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα, 2020, σελ.77

²Χρ. Ζαραφονίτου, «Πρόληψη της Εγκληματικότητας σε Τοπικό Επίπεδο Οι σύγχρονες τάσεις της εγκληματολογικής έρευνας», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003, σελ.13-14

³Στο ίδιο, σελ 13-14

⁴Ε. Λαμπροπούλου, «Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1994 σελ.82-94

⁵Χρ.Ζαραφονίτου. ό.π, σελ 13-14

⁶Στο ίδιο, σελ.13-14

αδικημάτων, είτε μέσω της εκφόβισής του, είτε μέσω της βελτίωσής του, είτε με την αχρήστευσή του⁷. Η «αχρήστευση» του δράστη επιδιώκεται μέσω του εγκλεισμού.

Ο εγκλεισμός αδρανοποιεί το άτομο και καθιστά με αυτόν τον τρόπο ανέφικτη την τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων από τον ίδιο, χωρίς ωστόσο να παραλείπεται το γεγονός ότι ο κρατούμενος που βρίσκεται εγκλειστος σε κάποιο κατάστημα κράτησης, είναι ικανός να τελέσει ποινικά αδικήματα σε βάρος των συγκρατούμενων του ή των σωφρονιστικών υπαλλήλων. Επίσης, μπορεί να συμμετέχει σε εγκληματικές δραστηριότητες εκτός φυλακής, έχοντας τον ρόλο του ηθικού αυτουργού⁸.

Ο «εκφοβισμός» στοχεύει στο να παρακινήσει το άτομο ώστε το ίδιο να απέχει από πράξεις και συμπεριφορές, οι οποίες θα τον οδηγήσουν σε εμπλοκή με το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Η «βελτίωση» είναι άμεσα συνυφασμένη με την κοινωνική επανένταξη, καθώς το άτομο θα απέχει από την εγκληματική δραστηριότητα εξαιτίας της βελτιωτικής επίδρασης της κύρωσης και της κοινωνικής διαπαιδαγώγησης και όχι εξαιτίας του φόβου μιας εκ νέου μελλοντικής καταδίκης. Ωστόσο, φαίνεται πως η ποινή είναι περισσότερο συνυφασμένη με την έννοια της ανταπόδοσης του κακού και όχι με αυτήν της κοινωνικής επανένταξης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ποινή ορίζεται ως «το κακό που επιβάλλεται σε κάποιον να πάθει εξαιτίας του κακού που αυτός έκανε»⁹.

Από την άλλη μεριά, η κοινωνική επανένταξη είναι μια έννοια ευρύτατα διαδεδομένη στο πεδίο της αντεγκληματικής πολιτικής έχοντας ως στόχο την μείωση της υποτροπής, δηλαδή την αποφυγή τέλεσης νέων αδικημάτων. Μέσα σ αυτό το πλαίσιο επιδιώκεται η κατάλληλη «μεταχείριση» των δραστών, έχοντας ως στόχο την επίτευξη της ειδικής πρόληψης. Ωστόσο, προσπαθώντας να ορίσουμε την κοινωνική επανένταξη φαίνεται ότι αυτό δεν αποτελεί μια εύκολη υπόθεση. Ο όρος διαθέτει πολλές και διαφορετικές έννοιες και απαντάται εναλλακτικά ως κοινωνική αποκατάσταση (social rehabilitation), αναμόρφωση (reformation), επανεγκατάσταση (resettlement of prisoners), επανακοινωνικοποίηση (resocialization). Οι παραπάνω όροι συναντώνται συχνά ως συνώνυμοι, συνδεόμενοι άλλοτε παρατακτικά, άλλοτε διαζευκτικά και άλλοτε τιθέμενοι ο ένας ως προϋπόθεση του άλλου¹⁰. Σύμφωνα με

⁷Ιακ. Φαρσεδάκης, «Στοιχεία Εγκληματολογίας», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005, σελ.62

⁸Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π, σελ 78-79

⁹Στο ίδιο, σελ 78-79

¹⁰Σ. Γιοβάνογλου, ΛΗΜΜΑ Κοινωνική Επανένταξη στο «Λεξικό Εγκληματολογίας» (Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστωρ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

τον Crow¹¹, η αποκατάσταση του δράστη (offender rehabilitation) περιλαμβάνει μια σειρά από παρεμβάσεις ή εναλλακτικά μέτρα όπως είναι η εύρεση εργασίας, στέγης και η εκπαίδευση, παράγοντες που συμβάλλουν στην κοινωνική επανένταξη του ατόμου (social reintegration)¹². Συνεπώς για την πληρέστερη κατανόηση του όρου της κοινωνικής επανένταξης θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης και αποσαφήνισης των παραπάνω όρων.

1.1 Η έννοια της αναμόρφωσης

Η αναμόρφωση (reformation) ενός δράστη περιλαμβάνει διάφορες τεχνικές, οι οποίες στοχεύουν στο να μεταβάλλουν εκείνα τα στοιχεία της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας του ατόμου, αποτρέποντας κατ'αυτόν τον τρόπο το άτομο από το να τελέσει εκ νέου ποινικά αδικήματα στο μέλλον. Η διαδικασία της αναμόρφωσης επικεντρώνεται στην διαμόρφωση ενός αισθήματος σεβασμού στον κρατούμενο σχετικά με τους κανόνες, οι οποίοι αποκρυσταλλώνονται στην ποινική νομοθεσία, αναγνωρίζοντας έτσι την ποινική απαξία της διάπραξης εγκληματικών πράξεων. Κατ'αυτόν τον τρόπο, η πρόληψη της υποτροπής δεν επιδιώκεται μέσω του φόβου του ενδεχόμενου μιας νέας ποινικής καταδίκης αλλά δίνεται έμφαση στην καλλιέργεια μιας σύννομης συμπεριφοράς. Η διαδικασία της αναμόρφωσης επιδιώκει να αντιμετωπίσει τους γενεσιουργούς παράγοντες, οι οποίοι οδηγούν στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς. Ο δράστης αποστασιοποιείται από το έγκλημα, μετανοεί και αλλάζει τρόπο σκέψης¹³.

Η έννοια της αναμόρφωσης φαίνεται πως σχετίζεται με αυτήν της ελεύθερης βούλησης του ατόμου, καθώς το τελευταίο διαθέτει την ικανότητα να αυτοκαθορίζεται και να αποφασίζει για τον εαυτό του, ως ένα ορθολογικό ον, ικανό να σταθμίσει το κόστος και το όφελος των πράξεων του. Η έννοια της αναμόρφωσης διαφοροποιείται από αυτήν της αποκατάστασης (offender rehabilitation) καθώς η τελευταία σχετίζεται με εκείνη την συμπεριφορά που εκδηλώνεται από τους δράστες και οφείλεται σε ενδογενείς ή ατομικούς (βιολογικοί ή ψυχολογικοί) και εξωγενείς (κοινωνικοί ή νομικοί) παράγοντες. Ο έγκλειστος, ο οποίος βρίσκεται στα καταστήματα κράτησης προσλαμβάνεται ως μια ιδιότυπη προσωπικότητα, σε σχέση

¹¹Crow όπως αναφέρεται στο Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π, σελ 81-82

¹²Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π, σελ 81-82

¹³Στο ίδιο, σελ 83-85

με όσους δεν έχουν τελέσει αξιόποινες πράξεις και θα πρέπει να υποβληθεί σε κατάλληλη θεραπεία μέσα από κατάλληλα επιστημονικά προγράμματα¹⁴.

1.2 Η έννοια της αποκατάστασης

Η έννοια της αποκατάστασης σχετίζεται με ένα ευρύ φάσμα προγραμμάτων και υπηρεσιών, που έχουν σχεδιαστεί προκειμένου να βοηθήσουν τους δράστες να καλύψουν τις ανάγκες τους, που σχετίζονται με την αξιόποινη συμπεριφορά και να υιοθετήσουν έναν περισσότερο παραγωγικό και ικανοποιητικό τρόπο ζωής¹⁵. Οι κρατούμενοι, οι οποίοι μετά την έκτιση της ποινής τους, θα αποφυλακιστούν και θα επανέλθουν στο κοινωνικό περιβάλλον θα γίνουν φορείς κάποιων παρεμβάσεων, οι οποίες προσλαμβάνονται ως «αναγκαίες» (necessary) και «κατάλληλες» (appropriate). Οι παρεμβάσεις αυτές γίνονται με σκοπό να εξασφαλιστούν τα συμφέροντα της κοινωνίας¹⁶.

Οι εν λόγω παρεμβάσεις στοχεύουν αφενός στην πρόληψη της υποτροπής και της περαιτέρω θυματοποίησης, ωστόσο στρέφονται και προς τον ίδιο τον δράστη και την εξασφάλιση της ποιότητας της ζωής του, το λεγόμενο ευ ζην. Η αποκατάσταση του δράστη συμβάλλει στην ενίσχυση των θετικών στοιχείων ώστε τα άτομα να επιστρέψουν στην κοινωνία ως νομοταγείς πολίτες. Κατά αυτόν τον τρόπο, η αποκατάσταση του δράστη μπορεί να χαρακτηριστεί ως «επιτυχημένη» (successful) ή «ολοκληρωμένη» (total)¹⁷.

Κάποιοι μελετητές εκτιμούν πως η αποκατάσταση μπορεί να διακριθεί σε ατομική ή διαφορετικά προσωπική αποκατάσταση (personal rehabilitation), όπου πρόκειται για δράσεις οι οποίες έχουν ως στόχο την αλλαγή της στάσης των εγκλείστων και την μη περαιτέρω εμπλοκή τους στο έγκλημα. Σε αυτήν την διαδικασία, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι επαγγελματίες οι οποίοι μέσα από τις δράσεις που υλοποιούν, προσπαθούν να αναδομήσουν την προσωπικότητα του ατόμου και να βελτιώσουν τις

¹⁴Στο ίδιο, σελ 83-85

¹⁵J.S Wormith, R. Althouse, M. Simpson, L.R. Reitzel, Th. Fagan, R. Morgan., «The rehabilitation and reintegration of offenders The Current Landscape and Some Future Directions for Correctional Psychology», *Criminal Justice and Behavior*, Vol 34, 7, 2007, σελ.879-892

¹⁶Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π σελ 83-85

¹⁷Fr. Allen, «The decline of the Rehabilitative Ideal in American Criminal Justice», *Cleveland State Law Review*, Vol 27, 2, 1978, σελ.148-150

ατομικές του δεξιότητες¹⁸. Η συγκεκριμένη εκδοχή της αποκατάστασης μπορεί να νοηθεί και ως ψυχολογική ή διαφορετικά σωφρονιστική καθώς σύμφωνα με τον Douglas η αποκατάσταση σχετίζεται με την βελτίωση του χαρακτήρα του δράστη, η όποια βελτίωση μπορεί να νοηθεί, είτε μέσα από την στενή έννοια της μείωσης της υποτροπής, είτε μέσα από το γεγονός ότι ο δράστης μελλοντικά θα αποτελεί ένα καλύτερο και πιο ηθικό άτομο¹⁹.

Σύμφωνα με άλλη πηγή, αντίστοιχα η αποκατάσταση διαθέτει και αυτή με την σειρά της δύο έννοιες. Η πρώτη σχετίζεται με το γεγονός, ότι οι αποφυλακισμένοι επανέρχονται στην κοινωνία, στο ελεύθερο περιβάλλον και αντιμετωπίζονται ως ισότιμα μέλη. Αυτή η μετάβαση μπορεί να υλοποιηθεί με επιτυχή τρόπο, όταν οι έγκλειστοι λάβουν τις κατάλληλες υπηρεσίες αγωγής. Η δεύτερη έννοια, η οποία είναι πιο στενή αναφέρεται στην μείωση της υποτροπής. Και σε αυτή την φάση σημαντικό ρόλο κατέχουν οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας, οι οποίοι προσπαθούν μέσα από την χρήση και εφαρμογή της κατάλληλης θεραπευτικής μεθόδου να αναδομήσουν την προσωπικότητα του εγκλείστου, με τέτοιο τρόπο ώστε να μην παρεμβαίνει το νόμο και να ακολουθεί ένα σύννομο τρόπο ζωής²⁰.

Η έννοια της αποκατάστασης μπορεί ωστόσο να διακριθεί και ως νομική και κοινωνική. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η εν λόγω έννοια διαθέτει μια πολύ σημαντική συμβολική αξία, καθώς πρόκειται για μια διαδικασία μέσω της οποίας ο δράστης επανέρχεται στο καθεστώς του ελεύθερου πολίτη και αποτελεί φορέα δικαιωμάτων αντίστοιχων με αυτών των υπολοίπων πολιτών²¹. Κατά αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνεται ότι η διαδικασία της αποκατάστασης δεν εξαντλείται στην αλλαγή της συμπεριφοράς του ατόμου αλλά στοχεύει στην αποκατάσταση των δικαιωμάτων του ως «πολίτη». Εν προκειμένω, πρόκειται για μια διαδικασία επαναφοράς του πρώην κρατούμενου στα δικαιώματά του²².

Ιδιαίτερη βαρύτητα ωστόσο αποδίδεται στην νομική αποκατάσταση του εγκλείστου, η οποία επέρχεται με την λήξη της σχέσης μεταξύ της κρατικής εξουσίας και των κρατουμένων. Σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι η νομική αποκατάσταση του

¹⁸H. Graham, «*Rehabilitation Work-Supporting desistance and recovery*», Routledge London and New York, 2016, σελ 42-44

¹⁹Th. Douglas, «Criminal Rehabilitation Through Medical Intervention: Moral Liability and the Right to Bodily Integrity», *The Journal of Ethics*, 2014, σελ.101-102

²⁰Κ. Πανάγος, «*Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...*», ό.π σελ 87-88

²¹Στο ίδιο, σελ 88

²²Γ. Πανούσης, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων», στο «*Το δημόσιο δίκαιο σε εξέλιξη –Σύμμεικτα προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Ι. Παραρά*», Εκδόσεις ANT. N. Σάκουλας, Αθήνα Κομοτηνή, 2012, σελ. 677-698

καταδικασθέντα αποτελεί νομικό θεσμό στο γαλλικό δίκαιο από το 1670. Ο συγκεκριμένος θεσμός περιελάμβανε την άρση των συνεπειών της καταδικαστικής απόφασης, εφόσον ο καταδικασθείς είχε καλή αγωγή και έδειχνε σημάδια βελτίωσης κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής του²³. Η νομική αποκατάσταση σχετίζεται με τρεις διαδοχικές περιόδους. Πρώτον, την ολοκλήρωση της επιβληθείσας ποινής, δηλαδή την έκτιση της ποινής που έχει επιβληθεί από το δικαστήριο και την μετέπειτα έξοδο του κρατούμενου από το κατάστημα κράτησης. Δεύτερον, την περίοδο της υφ όρου απόλυσης, κατά την οποία ο πρώην κρατούμενος και νυν αποφυλακισμένος είναι ελεύθερος στην κοινωνία αλλά περιορίζεται από κάποιους περιοριστικούς όρους που του έχουν τεθεί και τέλος, την περίοδο με την λήξη των παρεπόμενων ποινών που του έχουν τεθεί. Επίσης, στην νομική αποκατάσταση εντάσσεται η διαδικασία αποβολής του στίγματος από την πλευρά του αποφυλακισμένου και των αρνητικών συνεπειών όπου αυτό επιφέρει, όπως είναι για παράδειγμα ο κοινωνικός αποκλεισμός²⁴.

Σύμφωνα με άλλη πηγή, φαίνεται πως μπορεί να γίνει διάκριση μεταξύ της ατομικής (offender rehabilitation) και της κοινωνικής αποκατάστασης του δράστη (social rehabilitation offender), χωρίς φυσικά να αποκλείεται το γεγονός οι δύο παραπάνω έννοιες να αλληλοσυμπληρώνονται. Η πρώτη σχετίζεται με τους ατομικούς παράγοντες και την αποκατάστασή τους, ενώ η δεύτερη με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και την αποκατάσταση κοινωνικών ζητημάτων όπως η εύρεση εργασίας, η εκπαίδευση, και η εύρεση στέγης. Ωστόσο, η κοινωνική αποκατάσταση αποτελεί ίσως την πιο σημαντική φάση της διαδικασίας. Σε αυτό το στάδιο αντικατοπτρίζεται η κοινωνική πολιτική που ασκείται από ένα Κράτος Πρόνοιας και διαφαίνονται οι έννοιες της ενσωμάτωσης και συμπερίληψης του ατόμου στην κοινωνία²⁵.

1.3 Η έννοια της επανακοινωνικοποίησης

Ο όρος επανακοινωνικοποίηση (resocialization) του εγκληματία είναι συναφής και χρησιμοποιείται εναλλακτικά με αυτούς της αναμόρφωσης και της αποκατάστασης. Ιστορικά ο συγκεκριμένος όρος ανήκει στην Σχολή της Νέας Κοινωνικής Ώμυνας, την οποία θα δούμε αναλυτικά παρακάτω²⁶. Σύμφωνα με τον Ηλία Δασκαλάκη²⁷, η

²³Κ. Πανάγος, ό.π., σελ 90

²⁴Σ. Γιοβάνογλου, «Ποινικό μητρώο: Το ιστορικό συνεχές ενός ανεκπλήρωτου εκσυγχρονισμού», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τεύχος 10, 2005, σελ. 1212-1216

²⁵Κ. Πανάγος, «*Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...*», ό.π., σελ 91

²⁶Στο ίδιο, σελ 91

επανακοινωνικοποίηση μπορεί να λάβει χώρα μέσα από τρεις διαφορετικές εκφάνσεις. Αρχικά, επιδιώκεται η αναδόμηση της προσωπικότητας του κρατούμενου μέσα από την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου προγράμματος. Το εν λόγω πρόγραμμα μπορεί να βασίζεται σε μία ψυχαναλυτική προσέγγιση, επιδιώκοντας την αναδόμηση του υπereγώ. Από την άλλη μεριά, υπάρχει και η κοινωνιολογική προσέγγιση, η αναδιαμόρφωση ή διαφορετικά η αντικατάσταση του συστήματος αξιών που έχει ήδη ενστερνιστεί ο κρατούμενος κατά την διάρκεια της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης του. Καταβάλλεται προσπάθεια, ο κρατούμενος να υιοθετήσει ένα νέο σύστημα αξιών, το οποίο θα ανταποκρίνεται στους συμβατικούς κανόνες έτσι όπως αυτοί έχουν τεθεί από την κοινωνία. Γίνεται κατανοητό ότι η επανακοινωνικοποίηση ταυτίζεται με την διαδικασία της αναμόρφωσης της προσωπικότητας του εγκλείστου²⁸.

Κατά την δεύτερη εκδοχή, η επανακοινωνικοποίηση επιτυγχάνεται μέσω της «εγκύμνασης της εξωτερικής συμπεριφοράς του δράστη», όπου ο τελευταίος μαθαίνει πως να μην έρχεται σε σύγκρουση με τον νόμο και να μην παρανομεί. Ουσιαστικά, επιδιώκεται η μη τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων δηλαδή η μη υποτροπή, χωρίς να επιδιώκεται κάποια αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου και κάποιου είδους παρέμβαση στον κώδικα αξιών και προτύπων του φυλακισμένου. Η συγκεκριμένη εκδοχή της επανακοινωνικοποίησης δεν εμπεριέχει κάποια είδους επέμβαση στις πεποιθήσεις του δράστη αλλά του δίνει ταυτόχρονα την δυνατότητα να συνειδητοποιήσει μόνος του τον τρόπο ζωής του και τις συνέπειες των πράξεων του και κατά αυτόν τον τρόπο να αλλάξει στάση ζωής και χαρακτήρα. Αλλάζοντας στάση ζωής ο αποφυλακισμένος θα ακολουθεί πλέον μια σύννομη συμπεριφορά και ένα συμβατικό τρόπο ζωής που δεν θα τον φέρνουν αντιμέτωπο με την ποινική διαδικασία και το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης συλλήβδην²⁹.

Η τελευταία εκδοχή του όρου περιλαμβάνει την «εγκαθίδρυση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων», οι οποίες δρουν προστατευτικά για τον δράστη προκειμένου να μην υποπέσει σε νέα αδικήματα και υποτροπιάσει. Η εύρεση εργασίας και στέγης, η επαγγελματική κατάρτιση αποτελούν κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες μπορούν να δράσουν προστατευτικά και κατ' επέκταση αποτρεπτικά για το άτομο. Οι παραπάνω

²⁷ Η. Δασκαλάκης, «Μεταχείριση Εγκληματία», Εκδόσεις ANT. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σελ 33-35

²⁸ Στο ίδιο, σελ 33-35

²⁹ Στο ίδιο, σελ 33-35

διαδικασίες εντάσσουν το άτομο μέσα στους κόλπους της κοινωνίας και τον βοηθούν στην εγκαθίδρυση συμβατικών κοινωνικών σχέσεων³⁰.

Κεφάλαιο 2: Εννοιολογική προσέγγιση της κοινωνικής επανένταξης και ιστορική αναδρομή

2.1 Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης

Η εννοιολογική προσέγγιση της έννοιας της «κοινωνικής επανένταξης» (social reintegration) φαίνεται να αποτελεί μια δύσκολη υπόθεση προσέγγισης και ερμηνείας, εξαιτίας των διαφορετικών νοηματοδοτήσεων που έχει λάβει. Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της έννοιας της κοινωνικής επανένταξης να αναφερθούμε και στο Όπως παρατηρείται από την βιβλιογραφία, οι παραπάνω έννοιες οι οποίες μελετήθηκαν και αναλύθηκαν, φαίνεται πως άλλοτε χρησιμοποιούνται παρατακτικά και άλλοτε η μία ως προϋπόθεση της άλλης, δημιουργώντας έτσι μια σύγχυση σχετικά με το νόημα αλλά και την χρήση τους³¹. Ωστόσο παρακάτω καταβάλλεται μια προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας της «κοινωνικής επανένταξης».

Ως «κοινωνική επανένταξη» νοείται η βοήθεια η οποία παρέχεται στους καταδίκους, τόσο κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής τους όσο και μετά την λήξη αυτής, προκειμένου να διευκολυνθεί και να επιτευχθεί η μετάβαση τους από το κλειστό περιβάλλον της φυλακής στην ελεύθερη κοινωνία. Σκοπός της κοινωνικής επανένταξης είναι το άτομο να απέχει από την τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων που θα το οδηγήσουν σε μια εκ νέου εμπλοκή με το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης³². Η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης του ατόμου στην κοινωνία θα πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε το άτομο να ενσωματωθεί μέσα στους κόλπους της τόσο κοινωνικά όσο και ψυχολογικά³³. Η κοινωνική επανένταξη επιτυγχάνεται μέσα από τα διάφορα προγράμματα τα οποία υλοποιούνται τόσο εντός των καταστημάτων κράτησης όσο και εκτός. Τα προγράμματα τα οποία παρέχονται στους καταδίκους κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής τους, στοχεύουν στο να

³⁰Η. Δασκαλάκης, «Μεταχείριση Εγκληματία», ό.π, σελ 33-35

³¹Σ. Γιοβάνογλου, ΛΗΜΜΑ Κοινωνική Επανένταξη στο «Λεξικό Εγκληματολογίας»(Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστορ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη),Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

³²Στο ίδιο, σελ 729-733

³³<https://www.epanodos.org.gr/wp-content/uploads/2021/03/Translation-UNODC-3.pdf>

βοηθήσουν τον έγκλειστο να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του, παρέχοντας του την κατάλληλη στήριξη. Επιπλέον, ο κρατούμενος έχει την δυνατότητα μέσω αυτών των προγραμμάτων να αποκτήσει γνώσεις και δεξιότητες, τις οποίες μπορεί να αξιοποιήσει μετά την αποφυλάκιση του. Επίσης, υπάρχουν τα προγράμματα τα οποία εφαρμόζονται μέσα στα πλαίσια της κοινότητας, στηρίζοντας κατά αυτόν τον τρόπο τόσο τον κατάδικο όσο και την οικογένεια του αντίστοιχα³⁴.

Οι παρεμβάσεις οι οποίες γίνονται μέσα στην κοινότητα διευκολύνουν την ένταξη του ατόμου σε αυτήν, χωρίς το άτομο να έρχεται σε επαφή με τις αρνητικές συνέπειες της φυλάκισης και του εγκλεισμού. Οι παρεμβάσεις αυτές ενδεχομένως να αποτρέψουν το άτομο, από το να έλθει σε επαφή με το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, ωθώντας το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην χρήση και αξιοποίηση εναλλακτικών μεθόδων, όπως αυτή της αποκαταστατικής δικαιοσύνης, της χρήσης ηλεκτρονικής επιτήρησης (ηλεκτρονικό βραχιολάκι) και την εφαρμογή κατάλληλης θεραπείας³⁵. Ωστόσο πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι σε πολλές περιπτώσεις οι δράστες δεν είναι ενταγμένοι στην κοινωνία πριν την φυλάκισή τους, καθώς είναι περιθωριοποιημένοι και δεν έχουν υιοθετήσει τις απαραίτητες στάσεις και συμπεριφορές, οι οποίες τους ωθούν στο να είναι παραγωγικά και χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, ακολουθώντας και υιοθετώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια σύννομη συμπεριφορά. Γίνεται με αυτό τον τρόπο αντιληπτό, ότι η προετοιμασία της κοινωνικής επανένταξης θα πρέπει να ξεκινά πριν από την αποφυλάκιση του ατόμου, δηλαδή πριν την μετάβαση του από το κλειστό περιβάλλον της φυλακής στην ελεύθερη κοινωνία³⁶. Το άτομο θα προετοιμάζεται με την βοήθεια των επαγγελματιών για τις συνθήκες που θα κληθεί να αντιμετωπίσει μετά την αποφυλάκισή του και θα είναι καλύτερα ενημερωμένο σχετικά με τις δυσκολίες και τις αντιξοότητες με τις οποίες θα έρθει σε επαφή μετά την αποφυλάκιση του.

Όπως γίνεται αντιληπτό η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης είναι αρκετά σύνθετη και αλληλοεπηρεαζόμενη από τις έννοιες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η κοινωνική επανένταξη του ατόμου στην κοινωνία θα πρέπει να έχει ως σημείο έναρξης την είσοδό του, στο σωφρονιστικό κατάστημα και να συνεχίζεται μετά την έκτιση της ποινής έως ότου το άτομο ενταχθεί πλήρως και αποπέμψει από την ζωή

³⁴Στο ίδιο

³⁵C. T. Griffiths Ph.D., Y. Dandurand, D. Murdoch, «The Social Reintegration of Offenders and Crime Prevention A review prepared for the POLICY RESEARCH AND EVALUATION DIVISION Public Safety and Emergency Preparedness Canada», *The international Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy*, April 2007, σελ 1-35

³⁶Στο ίδιο.

του τις συνέπειες του ιδρυματισμού και του εγκλεισμού. Οι συνέπειες του εγκλεισμού αποτελούν το πρώτο σκέλος που θα κληθεί να αντιμετωπίσει ο επαγγελματίας που θα βοηθήσει τον πρώην κρατούμενο στην επανένταξη του, καθώς μετά την λήξη της ποινής και της επανεισόδου του στην κοινωνία, όλες οι προβληματικές σχέσεις του υποκειμένου επανέρχονται και χρήζουν άμεσης επίλυσης. Το άτομο προκειμένου να ενταχθεί θα πρέπει να αναζητήσει λύσεις στα προβλήματα τα οποία αντιμετώπιζε πριν τον εγκλεισμό του αλλά και σε όσα θα προκύψουν μετά από αυτόν³⁷.

Η διαδικασία της αποκατάστασης του δράστη είτε στο ατομικό, επαγγελματικό, νομικό είτε στο κοινωνικό επίπεδο, αποτελεί βασικό ακρογωνιαίο λίθο προκειμένου να επιτευχθεί μια επιτυχής κοινωνική επανένταξη. Η κοινωνική επανένταξη σε αυτό το σημείο επιδιώκεται μέσα από τους διάφορους φορείς της Πολιτείας, οι οποίοι δρουν υποστηρικτικά και ως αρωγοί. Με αυτόν τον τρόπο τα πρόσφατα αποφυλακισμένα άτομα επιστρέφουν στην κοινωνία ως «ελεύθεροι» πολίτες, οι οποίοι απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους υπολοίπους.

Σε πρώτο επίπεδο, η διαδικασία της αποκατάστασης επιτυγχάνεται μέσω της ατομικής αναμόρφωσης του δράστη. Το άτομο θα πρέπει να αντιμετωπίσει τα ζητήματα εκείνα ή διαφορετικά τους παράγοντες που το οδηγούν στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς όπως είναι για παράδειγμα η χρήση ναρκωτικών ουσιών. Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας θα βοηθήσουν το άτομο προκειμένου να αντιμετωπίσει τα εν λόγω ζητήματα και να τα διαχειριστεί σωστά. Οι επαγγελματίες θα ήταν ωφέλιμο να σταθούν αρωγοί σε όλη αυτή την διαδικασία τόσο κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής όσο και μετά την λήξη αυτής. Σημαντικό κομμάτι στην ατομική αποκατάσταση διαδραματίζουν και άλλοι παράγοντες όπως η εύρεση εργασίας και η εκπαίδευση αλλά επίσης, και όλοι οι φορείς οι οποίοι θα δράσουν υποστηρικτικά για την ενσωμάτωση του ατόμου και την εξάλειψη του στίγματος που αυτό φέρει³⁸.

Στην νομική αποκατάσταση επιδιώκεται η απεμπλοκή του ατόμου από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης έτσι ώστε να τελεί «υπό καθεστώς πλήρους ελευθερίας». Η έκτιση της ποινής και η μη επαφή με την ποινική διαδικασία και το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, θα ενισχύσουν περαιτέρω την αρωγή

³⁷Γ. Νικολόπουλος «Ο εγκληματολόγος ως επαγγελματίας της κοινωνικής επανένταξης: η εμπειρία της Επανόδου» στο «*Το επάγγελμα του Εγκληματολόγου σήμερα: Περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές. The profession of criminologists today, Content, challenges and prospects*» Διεύθυνση έκδοσης Χριστίνα Μ Ζαραφονίτου συνεργασία Ευάγγελος Ι.Χαϊνάς και Ιωάννα Γουσέτη εκπρόσωποι Σ.Ε.Ε.Π.Π, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σελ 289-300

³⁸Κ. Πανάγος, ό.π, «*Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...*», σελ 103-104

για κοινωνική επανένταξη του ατόμου, καθώς πλέον δεν θα τίθεται περιορισμοί λόγω νομικών υποχρεώσεων. Ωστόσο αναφερόμενοι στον όρο απεμπλοκή αξίζει να αναφερθούμε στο παράδειγμα της αποχής ή «the desistance paradigm», το οποίο προωθεί με την σειρά του την κοινωνική επανένταξη. Η κοινωνική επανένταξη του ατόμου υλοποιείται με τέτοιο τρόπο, σεβόμενη την ατομική υπόσταση και αξιοπρέπεια του ατόμου.³⁹ Ως αποχή νοείται η παροδική ή η μόνιμη απομάκρυνση από το έγκλημα λαμβάνοντας υπόψη κάθε περίοδο χωρίς εγκληματική δραστηριότητα κατά την διάρκεια μιας εγκληματικής σταδιοδρομίας. Αρχικά ο όρος της αποχής-απεμπλοκής χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να εκφράσει την «φυσική» αλλαγή του ατόμου χωρίς την επέμβαση κάποιας ειδικής μεταχείρισης.⁴⁰ Σήμερα, βάσει της βιβλιογραφίας ο όρος αναφέρεται στο σημείο εκείνο όπου το άτομο απομακρύνεται από την εγκληματική δραστηριότητα. Αυτή η αποχή-απεμπλοκή από την εγκληματική δραστηριότητα μπορεί να εξηγηθεί είτε μέσω της γήρανσης και της ωρίμανσης του ατόμου, όπου η συμπεριφορά του ατόμου βελτιώνεται και αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου, είτε λόγω αναπτυξιακών μεταβολών που συντελούνται σε κοινωνικό, ψυχολογικό, βιολογικό επίπεδο, είτε λόγω σημαντικών αλλαγών στην ζωή του ατόμου όπως ο γάμος, η δημιουργία οικογένειας, γεγονότα που μπορούν να δράσουν ως τροχοπέδη στην εγκληματική δράση. Επίσης, ένα άτομο μπορεί να απέχει από το έγκλημα λόγω προσωπικής επιλογής και απόφασης, δρώντας ορθολογικά αποφασίζοντας την απεμπλοκή και την απομάκρυνση του από το έγκλημα. Τέλος, μέσω των κοινωνικών διαδικασιών το άτομο μαθαίνει την ματαιότητα να μην παραβατεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που μπορεί να «μυηθεί» στο έγκλημα.⁴¹

Όπως γίνεται αντιληπτό στο συγκεκριμένο πρότυπο μεταχείρισης δίνεται έμφαση στο άτομο και στην αλλαγή της εικόνας του εαυτού του μέσω του μετασχηματισμού που συντελείται καθώς το άτομο μαθαίνει, αλλάζει και υιοθετεί νέες μη εγκληματικές ταυτότητες. «Ταυτότητες» που θα το βοηθήσουν να κρατηθεί μακριά από το έγκλημα και να ακολουθήσει από εδώ και πέρα ένα σύννομο τρόπο ζωής. Κατά αυτό τον

³⁹Γ. Νικολόπουλος, Η κοινωνική επανένταξη των καταδίκων: Από τις διακηρύξεις στις πρακτικές, στο Χρ. Ζαραφονίτου και Φ. Μηλιώνη, «Επάνοδος: Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη», Εκδόσεις Διόνικος, 2018, σελ 87-101 (97, υποσ. 21).

⁴⁰Α. Χαλκιά, ΛΗΜΜΑ Απεμπλοκή/Αποχή (Από το Έγκλημα) στο «Λεξικό Εγκληματολογίας» (Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστωρ Ε. Κουράκης, Μαρία Π Κρανιδιώτη), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

⁴¹Στο ίδιο

τρόπο «αλλάζει», υιοθετεί μια μη εγκληματική «ταυτότητα» και εντάσσεται στην κοινωνία ως σύννομο άτομο.⁴²

Τέλος, η κοινωνική αποκατάσταση είναι μια εξίσου σημαντική φάση της ένταξης και ενσωμάτωσης του ατόμου στην κοινωνία. Η δημιουργία σύννομων κοινωνικών σχέσεων οι οποίες δρουν υποστηρικτικά και ενισχυτικά στην κοινωνική επανένταξη, δεδομένου ότι το άτομο εντάσσεται σε συμβατικές κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες ωθούν σε ένα σύννομο και συμβατικό τρόπο ζωής. Εφόσον οι παραπάνω διαδικασίες επιτευχθούν με επιτυχή τρόπο τότε η κοινωνική επανένταξη του ατόμου επιτυγχάνεται ευκολότερα⁴³.

2.2 Ιστορική Αναδρομή

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης εμφανίζεται για πρώτη φορά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με την εμφάνιση των ιδεών του θετικισμού, ως ανερχόμενο φιλοσοφικό ρεύμα⁴⁴. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί, ότι η ποινική καταστολή μέχρι και την περίοδο του Διαφωτισμού είχε χαρακτήρα κυρίως ανταποδοτικό, εξοντωτικό και στιγματιστικό για τον εγκληματία⁴⁵. Ο σκοπός της ποινής ήταν η ανταπόδοση του κακού που προκάλεσε ο δράστης και η αποκατάσταση της δικαιοσύνης και της ηθικής τάξης⁴⁶. Από την περίοδο του Διαφωτισμού και έπειτα, ο σκοπός της ποινής άλλαξε και η ποινική μεταχείριση στράφηκε κυρίως στην προληπτική λειτουργία της ποινής. Η ποινή, η οποία επιβαλλόταν όσο σκληρή και αν ήταν δικαιολογούνταν ως μέρος μιας προσπάθειας πρόληψης του εγκλήματος, η οποία επιτυγχανόταν μέσα από τον εκφοβισμό και τον παραδειγματισμό του κοινού (γενική πρόληψη). Σύμφωνα με τις σχετικές θεωρίες, η ποινή αποκτά ωφελμιστικό χαρακτήρα και θεωρείται μέσο επίτευξης της κοινωνικής ειρήνης και αποφυγής του εγκλήματος⁴⁷.

Ωστόσο, από την συγκεκριμένη οπτική απουσιάζει ο σκοπός της ειδικής πρόληψης, η οποία αναφέρεται στον εκφοβισμό, την βελτίωση ή την αχρήστευση των δραστών. Η προληπτική λειτουργία της ποινής περιορίζεται στον εκφοβισμό ή τον παραδειγματισμό του κοινωνικού συνόλου, χωρίς να λαμβάνει υπόψη της, την

⁴²Γ. Νικολόπουλος, *Η κοινωνική επανένταξη των καταδίκων...*, ό.π.

⁴³Κ. Πανάγος, ό.π., *«Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...»*, σελ 103-104

⁴⁴Μ. Μητροσύλη, Έμ. Φρονίμου, *«Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων»*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2008, σελ.15

⁴⁵Ν. Κουράκης, *«Η Ποινική Καταστολή-Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος»*, Εκδόσεις Σάκκουλας ΑΕ, 2009, σελ.1

⁴⁶Στο ίδιο, σελ 8-9

⁴⁷Στο ίδιο, σελ 8-9

εξατομικευμένη μεταχείριση του δράστη. Ιστορικά φαίνεται πως η έννοια της κοινωνικής επανένταξης βασίζεται στον βελτιωτικό χαρακτήρα της ποινής⁴⁸. Ρίζες περί του βελτιωτικού χαρακτήρα της ποινής και του αναμορφωτικού ιδεώδους διακρίνονται στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία και σκέψη. Κατά τον Αριστοτέλη, η επανακοινωνικοποίηση των από συνήθεια εγκληματιών αποτελεί μια ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση διότι η έξη συνιστά δεύτερη φύση τους⁴⁹.

Ο Πλάτωνας από την άλλη θεωρούσε ότι η ποινή λειτουργεί ως «κάθαρση». Το έγκλημα αποτελεί μια ασθένεια της ψυχής ή είναι αποτέλεσμα ελλειπούς παιδείας. Η ποινή λογίζεται ως θεραπεία και βάση αυτής της οπτικής οι εγκληματίες δύνανται να βελτιωθούν, να αναμορφωθούν, και να συμβάλλουν στην αποτροπή άλλων πολιτών από το έγκλημα μέσω του παραδειγματισμού τους. Όσοι από τους εγκληματίες δεν είναι ικανοί να λάβουν θεραπεία, θα πρέπει να αδρανοποιηθούν. Ο Πλάτωνας θεωρείται ο πρώτος ο οποίος διαφοροποιήθηκε από την ανταποδοτική λειτουργία της ποινής και εισήγαγε τις έννοιες του σωφρονισμού, της αναμόρφωσης, της βελτίωσης, της επανακοινωνικοποίησης και της ειδικής πρόληψης⁵⁰.

Πέρα από την αρχαιοελληνική σκέψη, η βελτίωση του εγκληματία μέσω της ποινής και ο εξατομικευμένος χαρακτήρας αναδεικνύεται στο έργο του Ιταλού θετικιστή Cesare Lombroso, μέσα από το έργο του «Ο εγκληματίας άνθρωπος» το οποίο δημοσιεύτηκε το 1876⁵¹. Το εγκληματολογικό και συνάμα το ποινικό ενδιαφέρον στρέφεται στον ίδιο τον δράστη και την εγκληματική φύση του ατόμου. Ενδιαφέρον επίσης αποτελεί η επικινδυνότητα και οι δυνατότητες βελτίωσης του ατόμου (ειδική πρόληψη). Οι παραπάνω θέσεις εκφράζονται από την Ιταλική Θετική Σχολή με κύριους εκφραστές τον Lombroso, Ferry και Garofalo, οι οποίοι απομάκρυναν την εγκληματολογική οπτική από την ηθική διάσταση του εγκλήματος και έδωσαν βάρος στην προστασία της κοινωνίας από το έγκλημα, την λεγόμενη κοινωνική άμυνα. Η προστασία της κοινωνίας επιτυγχανόταν μέσω του εκφοβισμού, της αχρήστευσης αλλά και της βελτίωσης του εγκληματία⁵².

⁴⁸Σ. Γιοβάνογλου, ΛΗΜΜΑ Κοινωνική Επανένταξη στο «Λεξικό Εγκληματολογίας», (Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστορ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

⁴⁹Ιακ. Φαρσεδάκης, «Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990, σελ. 19-20

⁵⁰Μ. Αρχιμανδρίτου, «Η φυλάκιση τρόπος κράτησης και ως μορφή έκτισης της ποινής», Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σελ 43-44

⁵¹Σ. Γιοβάνογλου, ΛΗΜΜΑ Κοινωνική Επανένταξη στο «Λεξικό Εγκληματολογίας», (Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστορ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

⁵²Μ. Μητροσύλη, Εμ. Φρονίμου, ό.π, σελ 15

Η εξατομικευμένη ποινική μεταχείριση κατηγοριοποιεί τους εγκληματίες σε βελτιώσιμους και μη βελτιώσιμους. Για εκείνους οι οποίοι επιδέχονται βελτίωσης, η μεταχείριση που θα λάβουν στοχεύει στην αναμόρφωση της προσωπικότητάς τους, έτσι ώστε να μην διαπράξουν εκ νέου ποινικά αδικήματα⁵³. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν ορισμένες εκφάνσεις του αναμορφωτικού ιδεώδους σε αυτή την μεταχείριση καθώς και της οπτικής περί βελτίωσης του εγκληματία και άρα ένταξης του στην κοινωνία.

Η εξάπλωση των ιδεών του θετικισμού είχε ως αποτέλεσμα να αντικατασταθεί το μέχρι τότε «δικαιϊκό πρότυπο» και να εισαχθούν νέες ιδέες σχετικά με την «μεταχείριση» του εγκληματία. Δινόταν έμφαση στην «βελτίωση» του εγκληματία, μέσα από την χρήση υποχρεωτικών παρεμβάσεων. Το επιστημονικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την εγκληματική πράξη στον εγκληματία. Η «βελτίωση» του εγκληματία συνιστά σκοπό της ποινής και δεν έχει ηθικό αλλά θεραπευτικό χαρακτήρα⁵⁴. Η εξάπλωση των ιδεών του θετικισμού συνεχίζεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^ο αιώνα, όπου η έννοια της βελτίωσης του εγκληματία εξαλείφει την ηθική της διάσταση και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην θεραπεία και όχι στην τιμωρία. Με αυτήν την προσέγγιση συνδέεται το αναμορφωτικό ιδεώδες με το οποίο συνδέεται η κοινωνική επανένταξη ως σκοπός⁵⁵.

Το «αναμορφωτικό ιδεώδες» ακμάζει και δρα καταλυτικά στην διαμόρφωση των σωφρονιστικών συστημάτων μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Εκείνη την περίοδο αναπτύσσεται ένα κίνημα αντεγκληματικής πολιτικής το οποίο διαθέτει θετικιστικές ρίζες, το Κίνημα της Νέας Κοινωνικής Άμυνας. Το συγκεκριμένο σωφρονιστικό πρότυπο το οποίο αναπτύσσεται υπό την σκέπη του αναμορφωτικού ιδεώδους το οποίο έλαβε διάφορα ονόματα όπως «αναμορφωτικό», «ιατρικό», «θεραπευτικό», «προνοιακό», «βελτιωτικό» και αντιμετώπιζε το έγκλημα ως ασθένεια ή ως αποτέλεσμα έλλειψης ορισμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων. Το άτομο μέσα από την κατάλληλη θεραπεία την οποία θα λάμβανε από τους ειδικούς επιστήμονες, θα μπορούσε να επιστρέψει στην κοινωνία επανακοινωνικοποιημένος, καθώς και ηθικά και ψυχικά υγιής. Η επανακοινωνικοποίηση του κρατουμένου θα επιτυγχανόταν μέσω της αναδόμησης της προσωπικότητάς του με την απομάκρυνση του

⁵³Β. Βλάχου, *«Ιστορική επισκόπηση των εγκληματολογικών θεωριών κατά τον 19^ο αιώνα Η γένεση της Εγκληματολογίας»*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σελ.117-120

⁵⁴Κ. Πανάγος, *«Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...»*, ό.π σελ 103-104

⁵⁵Σ. Γιοβάνογλου, *«Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των Αποφυλακισμένων»*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σελ.15

παραβατικού συστήματος αξιών και της εγκαθίδρυσης ενός νέου συστήματος αξιών το οποίο θα είναι σύμφωνο με τις αξίες και τις κατευθύνσεις της κοινωνίας⁵⁶.

Όσον αφορά τους εγκληματίες με ελλειπείς επαγγελματικές δεξιότητες θα έπρεπε να λάβουν μια αντίστοιχη μεταχείριση η οποία θα τους βοηθούσε να αποκτήσουν επαγγελματικές δεξιότητες, οι οποίες θα τους ενέτασαν σε σύννομους κύκλους κοινωνικών σχέσεων. Προκειμένου να υλοποιηθεί η θεραπεία και η αναδιαπαιδαγώγηση των εγκληματιών, εφαρμόστηκαν πλήθος προγραμμάτων, έτσι ώστε να μεταβληθεί η προσωπικότητα τους. Ωστόσο, οι εν λόγω μέθοδοι εφαρμόζονταν εξαναγκαστικά, ανεξάρτητα από την επιθυμία του κρατουμένου, γεγονός που επέφερε αντιδράσεις⁵⁷.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 οι παρεμβάσεις αυτές στην προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του κρατουμένου καταγγέλθηκαν και θεωρήθηκαν αντισυνταγματικές, ενώ η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αμφισβητήθηκε έντονα. Ο εξαναγκαστικός χαρακτήρας παρέμβασης στην προσωπικότητα του κρατουμένου θεωρήθηκε ανεπίτρεπτος⁵⁸. Γίνεται αντιληπτό, ότι το άτομο αντιμετωπιζόταν ως αντικείμενο μεταχείρισης και δεν του δινόταν η ευκαιρία να εκφράσει την επιθυμία του ή την αντίρρησή του για τα θεραπευτικά προγράμματα στα οποία μετείχε. Ασκείται έντονη κριτική σχετικά με την αντιμετώπιση του παραβάτη ως «ασθενούς», της εξαναγκαστικής μεταχείρισής του και των επεμβατικών δράσεων στην προσωπικότητα του, προκειμένου να επιτευχθεί με αυτόν τον τρόπο η κοινωνική ευημερία⁵⁹.

Ασκείται έντονη κριτική στο Προνοιακό Πρότυπο τη δεκαετία του 1970, λόγω της αναποτελεσματικότητας των αναμορφωτικών προγραμμάτων, καθώς ο Martinson κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι αναμορφωτικές επεμβάσεις στους κρατούμενους δεν είχαν αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και οδηγήθηκε στην εκτίμηση ότι τίποτε δεν λειτουργεί «nothing works». Αναπτύσσεται επομένως το δόγμα του «τίποτε δεν λειτουργεί», το οποίο εκφράζει έντονο σκεπτικισμό και δυσaréσκεια σχετικά με τα αναμορφωτικά προγράμματα και την δυνατότητα αναμόρφωσης του δράστη⁶⁰.

⁵⁶Στο ίδιο, σελ 15

⁵⁷Σ. Γιοβάνογλου, «Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των Αποφυλακισμένων», ό.π σελ 15-16

⁵⁸Μ. Μητροσύλη, Εμ. Φρονίμου, ό.π., σελ 18-19

⁵⁹Σ. Γιοβάνογλου, ό.π σελ 15-17

⁶⁰Μ. Μητροσύλη, Εμ. Φρονίμου, ό.π., σελ 16

Στον αρνητικό αυτό απόηχο, αναπτύσσεται το Δικαιϊκό Πρότυπο με βασική ιδέα το «δόγμα της κυριαρχίας του νόμου». Σύμφωνα με το εν λόγω πρότυπο, ο νόμος θα πρέπει να εφαρμόζεται δίκαια για όλους τους ανθρώπους, με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και τήρηση των δικαιοκρατικών εγγυήσεων. Το Δικαιϊκό Πρότυπο θέτει ως προτεραιότητα την ανθρώπινη αξία, την αναγνώριση του ατόμου ως έμβιου όντος με ελευθερία βούλησης και φορέα δικαιωμάτων ενώ κρίνει ως αναποτελεσματική και απάνθρωπη την παρέμβαση στην προσωπικότητα του κρατουμένου⁶¹.

Παρά τον αρνητικό απόηχο των προηγούμενων δεκαετιών, το ενδιαφέρον για το αναμορφωτικό ιδεώδες και τον τρόπο που αυτό μπορεί να εφαρμοστεί αναζωπυρώνεται την δεκαετία του 1990. Υποστηρίζεται ότι ορισμένα προγράμματα υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και για συγκεκριμένους δράστες μπορούν να παρουσιάσουν θετικά αποτελέσματα. (something works)⁶². Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως ορισμένα προγράμματα μπορούν να έχουν αποτέλεσμα, αρκεί να γίνει μια προσεκτική αξιολόγηση στα κριτήρια αποτελεσματικότητας, έτσι ώστε να χρησιμοποιηθούν εκείνα τα προγράμματα που θα φέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, Κάτ αυτό τον τρόπο, γίνεται μια μεταστροφή από το «nothing works» στο «something works».⁶³

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης αλλάζει και αποκτά νέο νόημα. Διατηρείται ως στόχος της αντεγκληματικής πολιτικής με διαφορετική σημασία καθώς απομακρύνεται από την «μεταχείριση ιατρικού τύπου» και συμβαδίζει με τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και υπόσταση, αναγνωρίζοντας το άτομο ως φορέα δικαιωμάτων. Πρόκειται για μια νέα ανθρωπιστική εκδοχή της κοινωνικής επανένταξης του κρατουμένου δίνοντας του την δυνατότητα για ομαλή επιστροφή στην κοινωνία. Η αντίληψη αυτή αντανακλά σε μια σύζευξη των αρχών του Προνοϊκού και του Δικαιϊκού προτύπου⁶⁴.

⁶¹Τ. Τζανετάκη, ΛΗΜΜΑ Πρότυπο Δικαιϊκό στο «Λεξικό Εγκληματολογίας», Επιμέλεια (Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστωρ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη) Εκδόσεις Τόπος Αθήνα, 2018

⁶²Μ. Μητροσύλη, Εμ. Φρονίμου, ό.π., σελ 17-18

⁶³Γ. Νικολόπουλος, «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, The Greek Review of Social Research*, 118 Γ' 2005, σελ 95-114

⁶⁴Σ. Γιοβάνογλου, ΛΗΜΜΑ Κοινωνική Επανένταξη στο «Λεξικό Εγκληματολογίας», (Επιμέλεια Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Νέστωρ Ε. Κουράκης, Μαρία Π. Κρανιδιώτη), Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2018

Κεφάλαιο 3: Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και το δικαίωμα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων

3.1 Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η συνάφεια της με την κοινωνική επανένταξη

Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, ο όρος της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων λαμβάνει ως βασική παραδοχή ότι οι αποφυλακισμένοι έχουν υπάρξει κοινωνικά ενταγμένοι στο προγενέστερο στάδιο της φυλάκισής τους. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι αρκετοί από τους εγκλείστους στα καταστήματα κράτησης και μετέπειτα αποφυλακισμένους, δεν έχουν υπάρξει επί της ουσίας ενταγμένοι στην κοινωνία, καθώς έχουν βιώσει μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα όπως είναι η οικονομική ανέχεια, η ανεργία, η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες, ζητήματα τα οποία τους έχουν κρατήσει στο περιθώριο. Συνεπώς αντιλαμβανόμαστε ότι η έννοια της κοινωνικής επανένταξης είναι συνυφασμένη με αυτήν της κοινωνικής ένταξης αλλά και του κοινωνικού αποκλεισμού⁶⁵.

Σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία, το κάθε άτομο εντάσσεται μέσα στους κόλπους της κοινωνίας μέσα από την διαδικασία της κοινωνικοποίησης (social inclusion/ socialization)⁶⁶. Ως κοινωνικοποίηση νοείται η διαδικασία κατά την οποία το άτομο μαθαίνει τις αξίες, τους κανόνες και τους προσανατολισμούς της κοινωνίας στην οποία ζει. Η κοινωνικοποίηση είναι στενά συνδεδεμένη με τον κοινωνικό έλεγχο, τόσο τον επίσημο όσο και τον ανεπίσημο, καθώς και οι δυο έννοιες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και αλληλοεπηρεάζονται⁶⁷. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι συνεχής και αδιάλειπτη και ξεκινά από την γέννηση της ζωής του ατόμου έως το τέλος αυτής⁶⁸. Η οικογένεια, το σχολείο, το φιλικό περιβάλλον καθώς και τα ΜΜΕ αποτελούν τους βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης, οι οποίοι επηρεάζουν το άτομο είτε θετικά είτε αρνητικά⁶⁹.

Με βάση τη θεωρία του κοινωνικού ελέγχου, ένα άτομο το οποίο έχει εσωτερικεύσει τους κοινωνικούς κανόνες που έχει διδαχτεί μέσω του επίσημου και του ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου, και κατ' αυτό τον τρόπο διαθέτει ισχυρό αυτοέλεγχο, έχει αναπτύξει ισχυρές κοινωνικές σχέσεις με τα άτομα με τα οποία συναναστρέφεται.

⁶⁵Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π., σελ 93-94

⁶⁶Στο ίδιο, σελ 93-94

⁶⁷Ε. Λαμπροπούλου, «Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος», εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 1994,σελ.82

⁶⁸Κ. Πανάγος, ό.π, σελ 93-94

⁶⁹Ε. Λαμπροπούλου, ό.π, σελ 82-94

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες είναι ικανοί να δράσουν ουσιαστικά και ανασταλτικά ώστε να αποτρέψουν το άτομο από την τέλεση αξιόποινων πράξεων. Μέσω της κοινωνικοποίησης και του ελέγχου που ασκείται, το άτομο έχει υιοθετήσει και έχει ενστερνιστεί του κανόνες, τις αξίες και τους νόμους. Ουσιαστικά έχει υιοθετήσει ένα κομφορμιστικό τρόπο ζωής και δεν παραβαίνει τους κανόνες⁷⁰.

Στην περίπτωση των ατόμων που ήδη έχουν διαπράξει κάποιο αδίκημα, κατά τους μελετητές παρατηρείται πως οι κοινωνικοί δεσμοί και ειδικότερα οι κοινωνικές σχέσεις όπως είναι οι συντροφικές σχέσεις και η δημιουργία οικογένειας μπορούν να ασκήσουν ισχυρό κοινωνικό έλεγχο στο άτομο και να το αποτρέψουν από την εμπλοκή του στην εγκληματική δραστηριότητα και τις συναφείς δυσμενείς συνέπειες της. Κατά αυτόν τον τρόπο το άτομο απέχει από την εγκληματική δραστηριότητα, εντάσσεται στην κοινωνία και ακολουθεί ένα σύννομο τρόπο ζωής, διότι έχει αναπτύξει ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς, οι οποίοι λειτουργούν προστατευτικά για το άτομο⁷¹.

Η διαδικασία ένταξης του ατόμου στην κοινωνία δεν αποτελεί μια ενιαία και αδιάσπαστη διαδικασία. Εφόσον αυτή δεν επιτευχθεί επιτυχώς, το άτομο οδηγείται στον αποκλεισμό. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται τόσο στην έλλειψη πόρων που αντιμετωπίζουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες όσο και στις γενικότερες πολιτικές που υιοθετούνται προκειμένου να αντιμετωπίσουν το εν λόγω ζήτημα⁷². Όπως έχει γίνει αντιληπτό, ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού, εμπεριέχει συμπεκνωμένες τις συνθήκες εκείνες που αποτελούν εμπόδιο στην άσκηση των δικαιωμάτων συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού, που τίθενται στο περιθώριο, μέσα στις οποίες εντάσσονται και οι αποφυλακισμένοι. Πιο συγκεκριμένα, ο εκτοπισμός και η περιθωριοποίηση του ατόμου για μεγάλο χρονικό διάστημα από την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση και την κατάρτιση, την υγεία και άλλες συναφείς κοινωνικές δραστηριότητες, δημιουργεί εκείνες τις συνθήκες που απωθούν το άτομο και το αποκλείουν⁷³. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια σύνθετη κοινωνική διαδικασία καθώς δεν περιγράφει μονάχα τις οικονομικές δυσκολίες και την έλλειψη

⁷⁰Α. Χάιδου «Θετικιστική Εγκληματολογία Αιτιολογικές Προσεγγίσεις του Εγκληματικού Φαινομένου» Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σελ 202-216

⁷¹Αλ. Γιαννίδη, «Η πορεία προς την απεμπλοκή και η σημασία της για την αντεγκληματική πολιτική», *Εγκληματολογία*, Τεύχος 1-2/2020, σελ 193-208, Ανακτήθηκε 19/04/2022

⁷²Γ. Νικολόπουλος, «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού», στο *«Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα. Αφιέρωμα στην μνήμη του Ηλία Λασκαλάκη»*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, 2000, σελ 521-531

⁷³Κ. Πανάγος, «Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής...», ό.π., σελ 95-97

πόρων αλλά αποδυναμώνει τους κοινωνικούς δεσμούς. Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα όντας αποκλεισμένα δεν μπορούν να μετέχουν στα κοινωνικά δίκτυα και να συνδιαλλάγουν. Κάτ επέκταση αυτή η στέρηση των κοινωνικών επαφών και της αλληλεπίδρασης απωθεί το άτομο και το αποτρέπει ή μάλλον δεν του δίνει την δυνατότητα να δημιουργήσει μια «ταυτότητα», την «ταυτότητα» του ατόμου που μετέχει στην εργασία, στην εκπαίδευση κ.ο.κ. Αυτή η συνθήκη οδηγεί τον κοινωνικό αποκλεισμό και σε έναν ιδιότυπο (αυτό)αποκλεισμό από τον κοινωνικό βίο και την κοινωνική ζωή⁷⁴.

Κοινωνικά ενταγμένο μπορεί να χαρακτηριστεί ένα άτομο το οποίο διαθέτει κάποια από τα παρακάτω βασικά στοιχεία. Πρώτον, ένα άτομο θα πρέπει προκειμένου να μετέχει ενεργά στην κοινωνία να διαθέτει μια μόνιμη εργασία, ανεξάρτητα από το ύψος των απολαβών που λαμβάνει από αυτή. Επίσης, να διαθέτει ένα οικογενειακό πλαίσιο το οποίο θα δρα υποστηρικτικά. Τέλος, θα πρέπει το άτομο να μην εμπλέκεται με τους φορείς απονομής της ποινικής δικαιοσύνης και να μην υπάρχει ο κίνδυνος να εμπλακεί στο μέλλον⁷⁵.

Σύμφωνα με το καθηγητή Γιάννη Πανούση (2004) «Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» έχει ευρύ περιεχόμενο μολονότι συγκλίνει με αυτόν της φτώχειας συγγενεύουν, αλλά δεν ταυτίζονται. Ως κοινωνικό αποκλεισμό εννοούμε την περιθωριοποίηση ατόμων ή ομάδων, τη στέρηση δικαιωμάτων, ευκαιριών και δυνατοτήτων για ουσιαστική και ισότιμη συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πρόσφυγες, μετανάστες, παιδιά των φαναριών, άστεγοι, ηλικιωμένοι, χαμηλοσυνταξιούχοι, χρόνια άνεργοι, νέοι-απόβλητοι (φυλακών-ιδρυμάτων), παλλινოსτούντες, νεοπρόσφυγες αποτελούν μέρος της στρατιάς των θυμάτων κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια αλυσίδα με πολλές μορφές αποστερήσεων. Εκτός από την αδυναμία άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων συνεπάγεται και χαμηλή αυτοεκτίμηση των ίδιων των αποκλεισμένων, την αναξιοπρεπή διαβίωση/επιβίωση τους λόγω των ισχνών σχέσεων με τους μηχανισμούς παραγωγής/διανομής πόρων. Από την άλλη μεριά η νέα φτώχεια δεν αφορά ορισμένες ομάδες, αλλά μπορεί να πλήξει οποιαδήποτε ομάδα ή να δημιουργήσει καινούργιες

⁷⁴Γ. Νικολόπουλος, «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί...» ό.π, σελ 521--531

⁷⁵Στο ίδιο, σελ 95-97

κατηγορίες φτωχών και αποκλεισμένων. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις η φτώχεια μοιάζει σχεδόν να «κληρονομείται» από γενιά σε γενιά.»⁷⁶

Όπως γίνεται αντιληπτό από το παραπάνω απόσπασμα ο αποφυλακισμένος, με την έκτιση της ποινής του και την έξοδο του από την φυλακή, καλείται να αντιμετωπίσει μια σωρεία προβλημάτων και ζητημάτων που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Πόσο εφικτό είναι να κάνουμε λόγο για κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων όταν τα εν λόγω άτομα αποκλείονται από την εργασία, την στέγη και άλλα εξίσου σημαντικά κοινωνικά δικαιώματα? Είναι κοινωνικά ενταγμένος ένας αποφυλακισμένος ο οποίος δεν μετέχει στην αγορά εργασίας και δεν μπορεί να εργαστεί? Τα παραπάνω ερωτήματα τίθενται δεδομένου ότι η ένταξη και ο αποκλεισμός φαίνεται να συμβαδίζουν και να συμπορεύονται.

Φαίνεται πως μέσα από την διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού δημιουργείται ένας νέος κοινωνικός χώρος από τον οποίο αποπέμπονται ορισμένα άτομα, τα οποία προσλαμβάνονται ως ασύμβατα καθώς δεν εναρμονίζονται με τις αρχές και τις αξίες του χώρου αυτού. Τις περισσότερες φορές, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι όπως είναι και στην περίπτωση της παρούσας μελέτης οι αποφυλακισμένοι, υιοθετούν και το αντίστοιχο στίγμα που τους αποδίδεται. Η αποδοχή του στίγματος και της «ετικέτας», η υιοθέτηση της απονομής ενός αρνητικού χαρακτηρισμού δρουν καταλυτικά και δυσχεραίνουν τις κοινωνικές σχέσεις. Πιο συγκεκριμένα ο στιγματισμένος είτε θα οδηγηθεί στην υιοθέτηση της αρνητικής εικόνας και του αντίστοιχου χαρακτηρισμού, είτε θα αρνηθεί το στίγμα. Στην περίπτωση της υιοθέτησης του αρνητικού χαρακτηρισμού, ο περιθωριοποιημένος καταλήγει να έχει προβληματικές σχέσεις με την κοινωνία⁷⁷.

Η υιοθέτηση και η εγκαθίδρυση της αρνητικής εικόνας που σχηματίζεται ονομάζεται στιγματισμός. Πρόκειται για μια κοινωνική διαδικασία κατά την οποία το άτομο εκπίπτει όλων των κοινωνικών ρόλων που έχει μέχρι εκείνη την στιγμή και ενστερνίζεται εκείνου του εγκληματία και μετέπειτα αποφυλακισμένου⁷⁸. Η επιβολή του στίγματος είναι μια κοινωνική διαδικασία που λαμβάνει χώρα μέσα στους κόλπους της κοινωνίας και επιφέρει τον κοινωνικό αποκλεισμό, την

⁷⁶Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη-Εννοιολογικά ζητήματα και κατευθύνσεις για την έκτιση των ποινών», στο «Εγκληματολογία: Περιβλεπτον Αλεξίφωτον», Τμητικός Τόμος για τον Γ.Πανούση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2020, σελ.609-642

⁷⁷Ι. Κανταντζόγλου, «Κοινωνικός αποκλεισμός εκτός, εντός και υπό θεωρητικές ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας», Εκδόσεις Σαββάλα, 2006, σελ.104-106,σελ.189-210

⁷⁸Η. Δασκαλάκης, «Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης» Εκδόσεις ANT.N Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σελ 146-147

περιθωριοποίηση, τις ανισότητες και την αρνητική προκατάληψη. Οι κοινωνικές ομάδες που αποκλείονται και κατ'επέκταση στιγματίζονται γίνονται αποδέκτες αρνητικών χαρακτηριστικών⁷⁹. Το στίγμα και η υιοθέτηση του συνεπάγεται και το στερεότυπο του εγκληματία. Το εν λόγω άτομο αντιμετωπίζεται με αρνητισμό, καχυποψία και εχθρότητα από την κοινωνία και το κοινωνικό σύνολο⁸⁰.

Το στερεότυπο είναι αποτέλεσμα του στίγματος και πρόκειται ουσιαστικά για μια κρίση, μία άποψη και εικόνα που σχηματίζεται για ένα άτομο, ένα αντικείμενο και γενικότερα για μία κατάσταση. Το στερεότυπο και η επιβολή του οδηγεί σε μια αναδρομική ανάγνωση και ανατροπή ολόκληρης της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Με την επιβολή του στίγματος όλο το παρελθόν του ατόμου επαναπροσδιορίζεται και ανατρέπεται. Εν τέλει το άτομο αντιμετωπίζεται αρνητικά και στερεοτυπικά⁸¹.

Αναλυτικότερα, υιοθετεί το στίγμα και εντάσσεται σε υποομάδες, οι οποίες διαθέτουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Κατά αυτόν τον τρόπο, το άτομο που φέρει το στίγμα οδηγείται σε μια ειδική μορφή επανένταξης. Η επανένταξη αυτή δεν είναι παρά μια άλλη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού. Ως επί το πλείστον, το άτομο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοινωνικά ενταγμένο καθώς ο αποκλεισμός από την κοινωνία και τις συμβατικές δραστηριότητες, τον έχουν οδηγήσει στην «ένταξη» σε υποομάδες⁸². Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο καθηγητής Γιάννης Πανούσης (2004) στο παραπάνω απόσπασμα «ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια αλυσίδα με πολλές μορφές αποστερήσεων»⁸³. Ως εκ τούτου, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι αποκλείονται από την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση, την στέγαση, την αξιοπρεπή διαβίωση, στερώντας τους έτσι την συμμετοχή και την χρήση βασικών δικαιωμάτων. Κάτ'αυτόν τον τρόπο γενάται το ερώτημα για το κατά πόσο η κοινωνική επανένταξη αποτελεί δικαίωμα;

3.2 Αποτελεί η κοινωνική επανένταξη δικαίωμα;

Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται με την έννοια της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων είναι κατά πόσο σήμερα μπορούμε να μιλάμε για «δικαίωμα κοινωνικής επανένταξης». Αρχικά, θα ήταν ωφέλιμο να σημειώσουμε ότι η αναγωγή

⁷⁹Α. Ζήση, «Κοινωνία, Κοινότητα και Ψυχική Υγεία» Εκδόσεις Gutenberg, 2013, σελ 93-94

⁸⁰Η. Δασκαλάκης, ό.π, σελ 147-148

⁸¹Στο ίδιο, σελ 147-149

⁸²Ι. Κανταντζόγλου, ό.π, σελ 104-106, σελ 189-210

⁸³Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη..», ό.π., σελ.609-642

της κοινωνικής επανένταξης σε «δικαίωμα», θα επιφέρει αλλαγές στην ίδια την κοινωνία και τις σχέσεις εξουσίας που υπάρχουν στους κόλπους της. Ωστόσο, προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο η κοινωνία και οι κοινωνοί της θα πρέπει να ενημερωθούν και να ευαισθητοποιηθούν σε σχέση με το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης και τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Το σημαντικότερο ωστόσο το οποίο πρέπει να τονισθεί είναι ότι η αναγνώριση του εν λόγω δικαιώματος θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην ζωή των ίδιων των κρατουμένων-αποφυλακισμένων⁸⁴.

Ιστορικά φαίνεται πως το κίνημα της Νέας Κοινωνικής Άμυνας το 1950 είχε υποστηρίξει την αναγνώριση και θέσπιση ενός «δικαιώματος» για επανακοινωνικοποίηση του καταδικασθέντος. Το εν λόγω δικαίωμα αναγνωρίζει στον δράστη, στο άτομο εκείνο που έχει τελέσει αξιόποινη συμπεριφορά, την δυνατότητα εφόσον το επιθυμεί να επωφεληθεί όλων των πλεονεκτημάτων τα οποία είναι συνυφασμένα με την κοινωνική ζωή. Οι καταδικασθέντες και μετέπειτα αποφυλακισμένοι με την αναγνώριση του «δικαιώματος» στην κοινωνική επανένταξη θα μπορούν να κάνουν χρήση των ίδιων δικαιωμάτων με αυτά των υπόλοιπων πολιτών όπως η εργασία, η εκπαίδευση και ο αξιοπρεπής μισθός⁸⁵.

Η γέννηση του παραπάνω δικαιώματος φαίνεται πως προέκυψε από την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης και από το γεγονός ότι η κοινωνία αποτελεί το σύνολο των μελών της καθώς υπάρχει και εξελίσσεται μέσα από τους πολίτες της, επομένως η κοινωνία είναι υποχρεωμένη να καθιστά τον κάθε πολίτη, το κάθε μέλος της, ακόμη και αυτόν που έχει παραβατήσει λειτουργικό⁸⁶. Η ένταξη στην κοινωνία σημαίνει χρήση της ιδιότητας του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη διαμορφώνεται και τροφοδοτείται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα από αυτές αντλεί το νόημα της. Ως επί το πλείστον ως πολίτης νοείται κάποιος, ο οποίος κάνει χρήση των δικαιωμάτων του και συμμετέχει ενεργά στην κοινότητα. Πολίτης, επομένως είναι εκείνος ο οποίος είναι αποδεκτό αλλά ταυτόχρονα και ενεργό μέλος της κοινωνίας. Με βάση αυτή τη θέση, δημιουργούνται ερωτήματα για το κατά πόσο οι κοινωνικά περιθωριοποιημένοι μπορούν να θεωρηθούν πολίτες;⁸⁷ Πόσο εφικτό είναι να συμπεριλάβουμε στους «πολίτες» τους αποφυλακισμένους;

⁸⁴Γ. Πανούσης, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων», στο *«Το δημόσιο δίκαιο σε εξέλιξη-Σύμμεικτα προς τιμήν του Καθηγητού Πέτρου Ι.Παραρά»*, Εκδόσεις ANT. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2012, σελ.677-678

⁸⁵Σ. Γιοβάνογλου, *«Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των Αποφυλακισμένων»*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σελ 23-27

⁸⁶Στο ίδιο, σελ 23-27

⁸⁷Ι. Κανταντζόγλου, ό.π., σελ 189-210

Το δικαίωμα και η χρήση του συνεπάγεται την δυνατότητα του ατόμου να έχει πρόσβαση σε ένα αγαθό ή μια υπηρεσία. Τα άτομα που έχουν δικαιώματα ουσιαστικά ανήκουν σε μία ομάδα, σε μία κοινότητα και δυνητικά έχουν πρόσβαση σε μια σειρά από δικαιώματα όπως είναι τα ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Κāt επέκταση το άτομο που έχει δικαιώματα έχει και αξίωση για την επίτευξη του δικαιωμάτος όπως είναι το δικαίωμα στην στέγαση, την υγειονομική περίθαλψη κοκ⁸⁸.

Πως ένα άτομο το οποίο είναι ελεύθερο όπως ο αποφυλακισμένος αλλά δεν μετέχει ενεργά στην κοινωνία και δεν κάνει χρήση των βασικών δικαιωμάτων του όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία, πως μπορεί κάτω από αυτές τις συνθήκες να θεωρείται «πολίτης», «ελεύθερος» και «κοινωνικά ενταγμένος»; Όπως επισημαίνει και ο καθηγητής Γιάννης Πανούσης (2012) *«Η αναγωγή της κοινωνικής επανένταξης σε δικαίωμα δεν αποτελεί μια ανθρωπιστική κίνηση της σωφρονιστικής πολιτικής, αλλά ένα αναγκαίο μέτρο»*. Η επανένταξη των αποφυλακισμένων- πρώην κρατουμένων πρέπει να υλοποιείται με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε το άτομο να μην υπόκειται σε πειράματα και η προσωπικότητά του να μην εκφυλίζεται. Το άτομο, ο αποφυλακισμένος θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με σεβασμό και με αξιοπρέπεια⁸⁹.

Η φυλακή ως ένας χώρος κράτησης και αποξένωσης δεν θα πρέπει να μετατρέπεται σε ένα χώρο αποκοινωνικοποίησης του ατόμου⁹⁰. Το άτομο με την είσοδο του στο κατάστημα κράτησης να μην χάνει την κοινωνική του υπόσταση και να μην αποξενώνεται. Θα πρέπει να διατηρηθούν οι κοινωνικές επαφές και να επιδιώκεται η επικοινωνία με τον έξω κόσμο καθώς εκεί στην ελεύθερη κοινωνία το άτομο καλείται να επιστρέψει αφού εκτίσει την ποινή του και αποφυλακιστεί. Διαπιστώνεται έτσι ότι το άτομο με την είσοδο του στο κατάστημα κράτησης θα πρέπει να στερείται μονάχα την ελευθερία του και όχι την προσωπικότητά του και την κοινωνική του ταυτότητα. Με την απελευθέρωσή του, θα ήταν ωφέλιμο να επιστρέψει στην κοινωνία ως «πολίτης» και να μπορεί να κάνει χρήση της αντίστοιχης ιδιότητας. Η αδυναμία αναγνώρισης άρα και κāt επέκταση άσκησης των δικαιωμάτων από τα άτομα του

⁸⁸St. De Gooyer, A. Hunt, L. Maxwell, S. Moyn *«Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα»* Επίλογος Taylor Astra, Μετάφραση Πούλιος Βαγγέλης, Επίμετρο Αβραμοπούλου Ειρήνη, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2018, σελ 37-66

⁸⁹Γ. Πανούσης, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων»..., ό.π., σελ 677-678

⁹⁰Στο ίδιο, σελ 677-678

περιθωρίου, που μέσα σε αυτά εντάσσονται και οι αποφυλακισμένοι οδηγεί στην έκπτωση της ιδιότητας του πολίτη⁹¹.

Το δικαίωμα στην κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων αποτελεί ένα κοινωνικό δικαίωμα. Το εν λόγω δικαίωμα προωθεί την ένταξη και την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία μετά την αποφυλάκιση του. Το συγκεκριμένο δικαίωμα εκφράζει την συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία και τις κοινωνικές δραστηριότητες στο πλαίσιο καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης⁹². Εντάσσοντας την κοινωνική επανένταξη, στα δικαιώματα του εγκλείστου, γίνεται αντιληπτό ότι η Πολιτεία και δη η σωφρονιστική διοίκηση θα πρέπει να διευκολύνουν τον εγκλείστο στην άσκηση των λοιπών δικαιωμάτων. Εάν όμως η άσκηση των δικαιωμάτων των αποφυλακισμένων-κρατουμένων προσκρούει σε προβλήματα, που τίθενται είτε με την ασφάλεια του καταστήματος είτε με την έλλειψη προσωπικού, τότε το δικαίωμα στην επανένταξη έχει ακυρωθεί και έχει τεθεί σε αχρησία⁹³.

Το εν λόγω δικαίωμα αποτελεί ένα δικαίωμα-ομπρέλα, καθώς περιλαμβάνει την χρήση όλων των δικαιωμάτων όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η εργασία, η επικοινωνία και άλλα. Ωστόσο θα πρέπει να τονισθεί ότι το συγκεκριμένο δικαίωμα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως γενικό δικαίωμα από το οποίο θα απορρέουν όλα τα ειδικά δικαιώματα⁹⁴. Η αναγνώριση του δικαιώματος της ένταξης-επανένταξης θα προσδώσει επίσημο χαρακτήρα στο δικαίωμα και δεν θα αντιμετωπίζεται ως «παροχή». Η αναγνώριση του δικαιώματος και η χρήση αντίστοιχων υπηρεσιών, εδραιώνει την κοινωνική επανένταξη και περιορίζει αισθητά τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτή η αναγνώριση θα ωθήσει τους αποφυλακισμένους στην διεκδίκηση των περαιτέρω δικαιωμάτων του καθώς και στην άσκηση τους αλλά ταυτόχρονα και στην υποχρέωση από μέρους τους για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους⁹⁵.

Αυτή η ενεργός συμμετοχή που επιφέρει η αναγνώριση και η χρήση των δικαιωμάτων καθιστά τους αποδέκτες ενεργούς πολίτες, αδρανοποιώντας την παθητικότητα που ενδεχομένως γεννά η φυλακή και η κράτηση⁹⁶. Οι ενεργοί πολίτες πλέον αναγνωρίζονται ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας και αυτό τους δίνει ώθηση στο να

⁹¹Ι. Κανταντζόγλου, ό.π., σελ 104-106,σελ 189-210

⁹²Ι. Κανταντζόγλου, ό.π., σελ 104-106,σελ 189-210

⁹³Γ. Πανούσης, ό.π, σελ 677-678

⁹⁴Στο ίδιο, σελ 677-678

⁹⁵Ι. Κανταντζόγλου, ό.π, σελ 189-210

⁹⁶Στο ίδιο, σελ 189-210

διεκδικήσουν στο μέλλον νέα δικαιώματα. Το δικαίωμα της ένταξης στην κοινωνία αποτελεί μια «επένδυση», μια «κοινωνική επένδυση» στο άτομο, δεδομένου ότι πλέον συμμετέχει και δρα ενεργά⁹⁷.

Η αναγωγή της κοινωνικής επανένταξης σε δικαίωμα ορίζεται ως ένα δικαίωμα επιστροφής-επανόδου στην κοινωνία, ως πολίτη. Το άτομο επιστρέφει ως χρήσιμος και ενεργός πολίτης, ο οποίος θα παραμείνει εκτός φυλακής. Η αναγωγή του δικαιώματος συνεπάγεται μια εναλλακτική μεταχείριση από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης όπως η καταφυγή σε εναλλακτικές ποινές και λιγότερο περιοριστικά μέτρα, η έκτιση της επιβληθείσας ποινής σε λιγότερο εξοντωτικό περιβάλλον και επίσης, η συνδρομή μετά την αποφυλάκιση προκειμένου το άτομο να αντιμετωπιστεί ως πολίτης με σεβασμό στα αστικά και πολιτικά του δικαιώματα⁹⁸. Κατά αυτό τον τρόπο διαπιστώνεται πως η οπτική της ποινικής μεταχείρισης αλλάζει καθώς οι κρατούμενοι και μετέπειτα αποφυλακισμένοι αναγνωρίζονται ως «φορείς δικαιωμάτων» και όχι ως «αντικείμενα παρέμβασης», μετατρέποντας τους σε ενεργούς πολίτες που δραστηριοποιούνται και μετέχουν ενεργά. Το άτομο που εκτίει μια ποινή και μετέπειτα αποφυλακίζεται αναγορεύεται σε υποκείμενο και όχι σε άβουλο ον που ετεροκαθορίζεται. Η κοινωνική επανένταξη σημαίνει ενεργό συμμετοχή και δράση και η κινητοποίηση του ατόμου κάθε άλλο παρά σημαντική είναι, προκειμένου το άτομο να ενσωματωθεί. Ωστόσο, για να υλοποιηθεί κάτι τέτοιο θα πρέπει και η ίδια η κοινωνία να είναι θετική και υποστηρικτική, διαφορετικά μια πολιτική κοινωνικής επανένταξης δεν θα έχει αποτέλεσμα και θα είναι μάταιη.

Η κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων αποτελεί υποχρέωση κάθε δημοκρατικού κράτους και για αυτό το λόγο η Πολιτεία οφείλει να ενσωματώνει όλα τα μέλη, παρέχοντας ίσες ευκαιρίες και δυνατότητες σε όλους. Με αυτό τον τρόπο θα ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή καθώς και η εξασφάλιση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁹.

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ 189-210

⁹⁸ Σ. Γιοβάνογλου, «Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των Αποφυλακιζομένων», Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006 σελ 23-27

⁹⁹ Γ. Νικολόπουλος, «Το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης των κρατουμένων ανάμεσα στην ποινική στοχοθεσία και την εγκληματολογική πρακτική» στο «Δίκαιο και Εγκληματολογία» Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη, Επιμέλεια Χρήστος Σατλάνης, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ 247-254

Κεφάλαιο 4: Το νομοθετικό πλαίσιο της κοινωνικής επανένταξης

4.1 Το νομοθετικό πλαίσιο στην Ελλάδα

Η κοινωνική επανένταξη δεν αποτελεί μια καινούργια έννοια, ωστόσο όπως παρατηρείται μέχρι σήμερα ο Έλληνας νομοθέτης δεν έχει κατοχυρώσει συνταγματικά ένα αντίστοιχο δικαίωμα για τους κρατούμενους και μετέπειτα αποφυλακισμένους. Στην Ελλάδα, η θεμελίωση του δικαιώματος της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων πολιτών στηρίζεται στο άρθρο 25 παράγραφος 1 του Ελληνικού Συντάγματος, όπου αναφέρεται ότι *«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση τους»*¹⁰⁰. Ως εκ τούτου όπως γίνεται κατανοητό από το παραπάνω άρθρο, οι αποφυλακισμένοι μετά την έκτιση της ποινής τους, επιστρέφουν στο κοινωνικό σύνολο και αποτελούν μέλη της κοινωνίας και κατ' αυτό τον τρόπο θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ισότιμα όπως τα άλλα μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Πέρα από το άρθρο 25 του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στην αρχή του κοινωνικού κράτους και στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου, υπάρχουν και άλλα άρθρα στο Ελληνικό Σύνταγμα, στα οποία η έννοια της κοινωνικής επανένταξης βρίσκει θετική ανταπόκριση. Πιο συγκεκριμένα, βάσει του άρθρου 2 παράγραφος 1 του Ελληνικού Συντάγματος γίνεται λόγος για τον σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου, ζητήματα τα οποία άπτονται στην αρμοδιότητα του Κράτους και αποτελούν μια από τις κύριες υποχρεώσεις του. Επίσης, στο άρθρο 4 παράγραφος 1 του Συντάγματος γίνεται αναφορά στην ισότητα όλων απέναντι στον νόμο και συγκεκριμένα αναγράφεται ότι *«Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου»*. Επιπλέον, στο άρθρο 5 του Συντάγματος ορίζεται ότι *«καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του, και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη»*¹⁰¹.

¹⁰⁰ Φ.Α. Μηλιώνη, «Προγράμματα επανένταξης αποφυλακισμένων» στο *«Εγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης»*, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστωρα Κουράκη, Α' τόμος, Εκδοτική Επιμέλεια Γασπαρινάτου Μαργαρίτα Εκδόσεις ANT. Ν.Σάκκουλα 2016, σελ 2352-2355 και στο www.hellenicparliament.gr

¹⁰¹ www.hellenicparliament.gr

Το δικαίωμα των αποφυλακισμένων στην κοινωνική επανένταξη αποτελεί ένα κοινωνικό δικαίωμα, το οποίο βασίζεται στην αρχή του κοινωνικού κράτους. Το εν λόγω δικαίωμα θεωρείται ότι αποτελεί μια θετική διάκριση υπέρ ατόμων που είναι κοινωνικά αδύναμοι και χρειάζονται ως εκ τούτου βοήθεια και υποστήριξη από το κράτος. Ένα κοινωνικό κράτος έχει υποχρέωση να προσπίζει τα δικαιώματα των πολιτών και να μεριμνά για την ομαλή και επιτυχή επανένταξη των ατόμων που έχουν εκτίσει στερητική της ελευθερίας ποινή¹⁰². Από την παραπάνω αναφορά στα άρθρα του Συντάγματος της Ελλάδος, διαφαίνεται ότι το δικαίωμα της κοινωνικής επανένταξης, θεμελιώνεται στις αρχές του Κοινωνικού Κράτους και ειδικότερα την αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ισότητας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου¹⁰³.

Κάνοντας μια μικρή ιστορική αναδρομή παρατηρούμε ότι η αναγνώριση της ανάγκης για κοινωνική επανένταξη του εγκλείστου στην ελληνική έννομη τάξη βρήκε γόνιμο έδαφος την περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940). Την συγκεκριμένη περίοδο εισάγεται το προοδευτικό σύστημα, ιδρύονται οι Αγροτικές Φυλακές, οργανώνεται η μετασφρονιστική αγωγή, γίνεται μια προσπάθεια να ιδρυθούν Εφορευτικές Επιτροπές στις φυλακές και προωθείται ο θεσμός περί παύσεως αναγραφής των καταδικαστικών αποφάσεων. Ωστόσο τα εν λόγω μέτρα δεν εφαρμόστηκαν και το σφρονιστικό σύστημα δεν είχε την απαιτούμενη εξέλιξη¹⁰⁴.

Επί της ουσίας, για πρώτη φορά η κοινωνική επανένταξη εισάγεται το 1967 στο Σωφρονιστικό Κώδικα όπου ορίζεται «η κοινωνική αναπροσαρμογή των κρατουμένων δια της αγωγής και βελτιώσεως αυτών». Φαίνεται πως υιοθετείται από το Ελληνικό Σύνταγμα το αναμορφωτικό πρότυπο, το οποίο ωστόσο φαίνεται να μην βρήκε ανταπόκριση και γόνιμο έδαφος εφαρμογής¹⁰⁵. Μετέπειτα, αντικαθίστανται ο Σωφρονιστικός Κώδικας του 1967 από τον Κώδικα Βασικών Κανόνων για την Μεταχείριση των Κρατουμένων, όπου στο άρθρο 1 ορίζεται ότι «η εκτέλεση των ποινών αποβλέπει στην αγωγή των κρατουμένων και την κοινωνική τους επανένταξη»¹⁰⁶. Ως επί το πλείστον παρατηρείται αντικατάσταση των όρων της

¹⁰² Φ.Α. Μηλιώνη, «Προγράμματα επανένταξης αποφυλακισμένων»..., ό.π., σελ 2352-2355

¹⁰³ Α. Πιτσελά «*Διεθνή Κείμενα Σωφρονιστικής Πολιτικής*», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σελ 70-72

¹⁰⁴ Σ. Γιοβάνογλου, «*Θεσμικά προβλήματα...*», ό.π., σελ 30

¹⁰⁵ Σ. Γιοβάνογλου, «*Θεσμικά προβλήματα...*», ό.π., σελ 32-33

¹⁰⁶ Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη-Εννοιολογικά ζητήματα και κατευθύνσεις για την έκτιση των ποινών», στο «*Εγκληματολογία: Περίβλεπτον Αλεξίφωτον*», Τιμητικός Τόμος για τον Γ.Πανούση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2020, σελ 609-642

κοινωνικής αναπροσαρμογής από τον όρο κοινωνική επανένταξη, και της «αγωγής» με αυτόν «της βελτίωσης»¹⁰⁷.

Ωστόσο, υπήρξαν έντονες κριτικές σχετικά με την αντισυνταγματικότητα του σκοπού και πιο συγκεκριμένα των εννοιών της αγωγής και της κοινωνικής επανένταξης, δεδομένου ότι και οι δύο έννοιες ήταν διατυπωμένες αόριστα. Έπειτα από τα παραπάνω νομοθετήματα, ψηφίζεται με το νόμο 2776/1999 ο Σωφρονιστικός Κώδικας, ο οποίος ίσχυε μέχρι και σήμερα, όπου και αντικαταστάθηκε με το νέο Σωφρονιστικό Κώδικα που ψηφίστηκε με το νόμο 4985/2022¹⁰⁸. Στον Σωφρονιστικό Κώδικα του 1999 η κοινωνική επανένταξη δεν ορίζεται ως σκοπός της ποινής αλλά ούτε και ως δικαίωμα¹⁰⁹.

Πιο συγκεκριμένα, στον νόμο 2776/1999 διαπιστώνεται να μην αναφέρεται ο σκοπός του εγκλεισμού και κατά αυτόν τον τρόπο φαίνεται πως ο νομοθέτης έχει επιλέξει σκόπιμα μια ουδέτερη διατύπωση. Ωστόσο στον εν λόγω κώδικα ξεχωρίζει το άρθρο 2 όπου γίνεται αναφορά στο τρόπο μεταχείρισης των κρατουμένων. Ειδικότερα, τονίζεται ότι κατά την μεταχείριση των κρατουμένων θα πρέπει να διασφαλίζεται ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να ενισχύεται ο αυτοσεβασμός των εγκλείστων και να αναπτύσσεται το αίσθημα της κοινωνικής ευθύνης¹¹⁰. Γίνεται αντιληπτό, ότι η κοινωνική ευθύνη θα καταστήσει τους εγκλείστους και μετέπειτα αποφυλακισμένους κοινωνικά ενεργούς και περισσότερο συνειδητοποιημένους, δίνοντας τους την ευκαιρία να ασκήσουν τα δικαιώματά τους και να αναλάβουν τις αντίστοιχες ευθύνες.

Προς την θέσπιση ενός αυτοτελούς δικαιώματος, φαίνεται να κινήθηκε το Σχέδιο του Νέου Σωφρονιστικού Κώδικα, στο οποίο είχε προβλεφθεί ότι οι κρατούμενοι «έχουν δικαίωμα για την προετοιμασία της επιστροφής τους στο κοινωνικό, επαγγελματικό και οικογενειακό τους περιβάλλον σύμφωνα με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου». Η κοινωνική επανένταξη κατά αυτό τον τρόπο θα είχε καίριο ρόλο ως θεσμοθετημένο δικαίωμα και δεν θα αποτελούσε σκοπό του ποινικού εγκλεισμού¹¹¹. Κατά αυτόν τον τρόπο θα έβρισκε γόνιμο έδαφος εφαρμογής το άρθρο 25 παράγραφος 1 του Συντάγματος όπου η κοινωνική επανένταξη θα αποτελούσε μια θεσμική διαδικασία και υποχρέωση του Κράτους και ειδικά ενός Κράτους Πρόνοιας, το οποίο επιδιώκει

¹⁰⁷Σ. Γιοβάνογλου,ό.π, σελ 32-33

¹⁰⁸Νόμος 4985/2022- ΦΕΚ 203/Α/27-10-2022

¹⁰⁹Γ. Πανούσης, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων»., ό.π., σελ 677-698, Κ. Πανάγος, ό.π σελ 609-642

¹¹⁰Σ. Γιοβάνογλου, ό.π, σελ 32-35

¹¹¹Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη....» ό.π, σελ 609-642

να αμβλύνει τις διαφορές και την κοινωνική ανισότητα και να εφαρμόσει μια κοινωνική δικαιοσύνη¹¹².

Η Επάνοδος που επισήμως προσδιορίζεται ως “ΝΠΙΔ-Νομικό Πρόσωπο, Ιδιωτικού Δικαίου που δημιουργήθηκε και πλέον εποπτεύεται από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη και συγκεκριμένα την Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής, συνιστά τον μοναδικό επίσημο φορέα μετασφρονιστικής μέριμνας που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα.¹¹³ Σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη,¹¹⁴ σκοπός της είναι η «η επαγγελματική συμπαράσταση και η προετοιμασία και προώθηση της εν γένει κοινωνικής επανένταξης των κρατουμένων και αποφυλακισμένων».¹¹⁵

Η υποστήριξη στους ωφελουμένους της είναι εξατομικευμένη και αφορά στην ουσία έξι διαφορετικές υπηρεσίες, Συνοπτικά, η Επάνοδος σε κάθε εξυπηρετούμενο της παρέχει ψυχοκοινωνική στήριξη, νομική συμβουλευτική, συμβουλευτική για ζητήματα απασχόλησης, μερικώς οικονομική (υπό προϋποθέσεις) από το εξειδικευμένο προσωπικό του φορέα.¹¹⁶

Επιπλέον ανάλογα με τις ανάγκες των εξυπηρετούμενων και εφόσον κρίνεται αναγκαίο από τον σύμβουλο παρέχεται στον ωφελούμενο προσωρινή διαμονή (έως 10 ημέρες) σε ξενοδοχείο που είναι συμβεβλημένο με το φορέα, κουπόνια σίτισης, και εισιτήρια -κατά περίπτωση και μετά την εκτίμηση των περιστάσεων, ώστε να διευκολυνθεί η επικοινωνία με το οικείο περιβάλλον και μια ενδεχόμενη μετακίνηση. Αυτή είναι μόνο μια από τις υπηρεσίες που παρέχει η Επάνοδος, ωστόσο στα πλαίσια ο φορέας έχει δημιουργήσει άλλες πέντε υπηρεσίες που λειτουργούν παράλληλα και επιδιώκουν στην προσπάθεια ικανοποίησης του συνόλου των αναγκών των πρώην κρατουμένων καθώς και στη δημιουργία των προϋποθέσεων για ένταξη και εργασία.¹¹⁷

Η Επάνοδος, αρχικά δραστηριοποιήθηκε εντός των φυλακών με τη δημιουργία ενός εργαστηρίου κοσμήματος, με τη συμμετοχή κρατουμένων στο πλαίσιο της δημιουργικής απασχόλησης της, ώστε εκείνοι που ήταν προ της αποφυλάκισης να

¹¹²Κ. Πανάγος, Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας των Αγροτικών Καταστημάτων Κράτησης: Παρουσίαση Καινοτόμων Ρυθμίσεων, *The art of crime*, τ. Μάιος 2019, και στο Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη...», ό.π., σ. 628

¹¹³Επάνοδος ΝΠΙΔ Αρχική Σελίδα, <https://www.epanodos.org.gr/>

¹¹⁴Προεδρικό Διάταγμα 300/2003 (ΦΕΚ: 256/Α/05.11.2003 Σύσταση και λειτουργία νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου με την επωνυμία ΕΠΑΝΟΔΟΣ)

¹¹⁵Γ. Πανούσης, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων...», ό.π., σελ 677-678

¹¹⁶Επάνοδος ΝΠΙΔ Αρχική Σελίδα, <https://www.epanodos.org.gr/>

¹¹⁷Χρ. Τσιλίκης, Χρ.Μ. Γάκου, ό.π., σελ 88-110

αποκτήσουν ένα εφόδιο για τη μετέπειτα ζωή τους. Ακολούθως έλαβε χώρα η διάρθρωση σε πέντε τομείς :οικονομικό-διοικητικό, προγράμματα και κατάρτιση, ανάπτυξη-έρευνα-αξιολόγηση, συμβουλευτική και ψυχοκοινωνική υποστήριξη και εθελοντισμό.¹¹⁸

Η κοινωνική επανένταξη ορίζεται ρητά μονάχα στον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των σωφρονιστικών καταστημάτων και στον αντίστοιχο κανονισμό για τα αγροτικά καταστήματα. Ορίζεται ως σκοπός της μεταχείρισης αλλά και του εγκλεισμού, η προετοιμασία του κρατουμένου για την επερχόμενη επιστροφή του στην κοινωνία. Συγκεκριμένα στο άρθρο 35 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας των σωφρονιστικών καταστημάτων ορίζεται ότι η μεταχείριση του πληθυσμού των εγκλείστων θα πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να μπορούν να προσαρμοστούν στον νόμιμο κοινωνικό βίο¹¹⁹. Αντίστοιχα και στον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των αγροτικών καταστημάτων στο άρθρο 35 προβλέπεται ότι οι κρατούμενοι οι οποίοι μετάγονται σε ένα αγροτικό κατάστημα θα πρέπει να προετοιμάζονται για την μετέπειτα ζωή τους στην κοινωνία και στην υιοθέτηση ενός σύννομου κοινωνικού βίου¹²⁰.

Ωστόσο μέχρι και σήμερα φαίνεται πως η κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων δεν έχει εκφραστεί ούτε ως σαφής διακηρυκτικός στόχος της πολιτικής που ακολουθείται, ούτε και ως θεσμοθετημένο δικαίωμα. Όπως γίνεται αντιληπτό η ελληνική έννομη τάξη απέχει κατά πολύ από την αναγνώριση ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος, πράγμα αρκετά προβληματικό για τους εγκλείστους και μετέπειτα αποφυλακισμένους. Η κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων ως δικαίωμα θα πρέπει να διατρέχει κάθετα όλες τις πολιτικές έτσι ώστε οι αποφυλακισθέντες να μην τίθενται στο περιθώριο όντας ελεύθεροι στην κοινωνία και να μην αποκλείονται από συναφείς κοινωνικές δραστηριότητες όπως αυτή της εύρεσης εργασίας¹²¹.

4.2 Το νομοθετικό πλαίσιο υπό το πρίσμα των διεθνών και ευρωπαϊκών κειμένων

Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων έχει απασχολήσει τόσο την Διεθνή όσο και την Ευρωπαϊκή νομοθεσία. Σε Διεθνές επίπεδο εγκρίθηκαν από

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ 88-110

¹¹⁹ Κ. Πανάγος, «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη...», ό.π., σελ 627

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ 627

¹²¹ Φ.Α. Μηλιώνη, «Προγράμματα επανένταξης αποφυλακισμένων»..., ό.π., σελ 2352-2355

τον διεθνή διακυβερνητικό θεσμό της Κοινωνίας των Εθνών και συγκεκριμένα την Γενική Συνέλευση, οι «Στοιχειώδεις Κανόνες για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων» (Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners) το 1934¹²².

Οι εν λόγω κανόνες αποτελούν γενικές κατευθύνσεις και βασικές αρχές ρύθμισης των όρων και των συνθηκών κράτησης. Οι παραπάνω κανόνες μπορούν να αξιοποιηθούν ως ένας «καταστατικός χάρτης» σε όλα τα κράτη ανεξαρτήτως του σωφρονιστικού συστήματος και των συνθηκών που επικρατούν είτε σε κοινωνικό είτε σε οικονομικό επίπεδο. Σχετικά με την μεταχείριση των κρατουμένων επιδιώκεται η εξατομικευμένη προσέγγιση του κάθε εγκλείστου. Ως προς την κατεύθυνση της κοινωνικής επανένταξης ξεχωρίζουν οι παράγραφοι που σχετίζονται με την εργασία στην φυλακή (12), την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου [29], την ηθική και πνευματική αναμόρφωση των κρατουμένων [30], την πρόσβαση των κρατουμένων στην βιβλιοθήκη και την επικοινωνία [31]¹²³.

Αντίστοιχα και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966) δίνει έμφαση και υπογραμμίζει τον ρόλο της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων. Συγκεκριμένα στο άρθρο 10 παράγραφος 3 αναφέρεται ότι το σωφρονιστικό σύστημα θα πρέπει να έχει ως βασικό στόχο την βελτίωση και την κοινωνική επανένταξη των εγκλείστων. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται και η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία υιοθετήθηκε από την Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ το 1989 και επισημαίνει ότι θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ανάγκη του ανήλικου παιδιού να επανενταχθεί στην κοινωνία στην περίπτωση που του επιβληθεί σωφρονιστική μεταχείριση¹²⁴.

Ωστόσο, το 1999 υιοθετούνται από την Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ οι «Βασικές Αρχές για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων», που αναγνωρίζουν ορισμένα δικαιώματα στον κρατούμενο. Ειδικότερα αναγνωρίζεται το δικαίωμα του κρατούμενου να λαμβάνει μέρος σε εκπαιδευτικές, και επαγγελματικές δραστηριότητες μέσω των οποίων του δίνεται η δυνατότητα να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του. Επιπλέον, προβλέπεται το δικαίωμα του εγκλείστου να επανενταχθεί στην κοινωνία υπό το πρίσμα ευνοϊκών συνθηκών¹²⁵.

Αυτή την ανθρωπιστική οπτική υιοθετούν και οι αναθεωρημένοι Στοιχειώδεις Κανόνες για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων, γνωστοί πλέον ως «Κανόνες Νέλσον

¹²² Α. Πιτσελά, «Διεθνή Κείμενα Σωφρονιστικής Πολιτικής»..., ό.π., σελ 53-54

¹²³ Στο ίδιο, σελ 56-57

¹²⁴ Στο ίδιο σελ 70-72 και Φ.Α. Μηλιώνη, ό.π. σελ 2352-2355

¹²⁵ Α. Πιτσελά, «Διεθνή Κείμενα Σωφρονιστικής Πολιτικής»..., ό.π., σελ 144-145

Μαντέλα» (2015). Σε αυτούς επισημαίνεται ότι κύριος στόχος και σκοπός του εγκλεισμού καθώς και της σωφρονιστικής μεταχείρισης αποτελεί η κοινωνική επανένταξη του ατόμου. Αναλυτικότερα, οι κανόνες 88 και 90 αναφέρουν ότι θα πρέπει να υπάρχει σχετική μέριμνα για τους αποφυλακισμένους με υπηρεσίες μετασωφρονιστικής φροντίδας, αλλά επίσης να τους δίνεται η δυνατότητα να ενταχθούν στην κοινότητα σταδιακά ακόμη και πριν την αποφυλάκιση τους με την χρήση εναλλακτικών μεθόδων σωφρονισμού όπως οι «ανοιχτές φυλακές»¹²⁶.

Μολαταύτα, οι «Κανόνες Νέλσον Μαντέλα» τονίζουν και το σημαντικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν στην επάνοδο στην κοινωνία ήδη από την περίοδο της κράτησης η οικογένεια και τα παιδιά. Οι κανόνες 28 και 29 αναφέρουν ότι οφείλεται να λαμβάνεται μέριμνα όταν τα παιδιά των εγκλείστων διαβιούν στο κατάστημα μαζί με τους γονείς τους και οι συνθήκες διαβίωσης θα πρέπει να είναι κατάλληλες. Ακόμη, επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος των οικογενειακών επισκεπτηρίων και της επαφής του εγκλείστου με την οικογένεια του (κανόνες 43,58,60,68,70)¹²⁷. Οι παραπάνω κανόνες προβλέπουν και την συμμετοχή του κρατουμένου σε εκπαιδευτικά προγράμματα καθώς και προγράμματα ψυχοκοινωνικής και εργασιακής υποστήριξης (κανόνες 4,88,89,91-94,96-108,40,96-103,4,23,64-66,103) με απώτερο στόχο να εξαλειφθούν κατά το δυνατό οι διαφορές της ζωής στην φυλακή με αυτή στην ελεύθερη κοινωνία¹²⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο κρατούμενος και μετέπειτα αποφυλακιζόμενος προετοιμάζεται καλύτερα για την επανείσοδο του στην κοινωνία και την ζωή εκτός φυλακής.

Σε ένα αντίστοιχο πνεύμα κινούνται και οι Κανόνες Μπανγκόκ, οι οποίοι αναφέρονται στις μητέρες κρατούμενες και τα ανήλικα τέκνα τους. Συγκεκριμένα, στον κανόνα 22 αναφέρεται ότι η ποινή του περιορισμού σε κατάστημα κράτησης θα πρέπει να απαγορεύεται να εφαρμόζεται σε εγκυμονούσες, σε γυναίκες με βρέφη καθώς και σε μητέρες οι οποίες θηλάζουν. Μια ανάλογη διάταξη απουσιάζει από το ελληνικό νομοθετικό-σωφρονιστικό πλαίσιο, καθώς οι επίτοκες γυναίκες κρατούμενες εκτίουν κανονικά ποινή σε σωφρονιστικό κατάστημα. Επίσης, στον κανόνα 23 ορίζεται ρητά ότι δεν μπορεί να επιβληθεί ως πειθαρχική κύρωση στις

¹²⁶The revised United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules) Εκδόσεις Penal Reform International, 2016

¹²⁷Στο ίδιο

¹²⁸Στο ίδιο

μητέρες-κρατούμενες να μην μπορούν να έρθουν σε επαφή με τα ανήλικα τέκνα τους ή γενικότερα με τα συγγενικά τους πρόσωπα¹²⁹.

Την πιο σημαντική ωστόσο κατεύθυνση στην κοινωνική επανένταξη των γυναικών κρατουμένων και στην διατήρηση του δεσμού της οικογένειας την δίνουν οι κανόνες 26 και 28 βάσει των οποίων θα πρέπει να ενθαρρύνονται και να πραγματοποιούνται οι οικογενειακές επαφές και να αξιοποιούνται τα οικογενειακά επισκεπτήρια ως μια θετική εμπειρία η οποία θα ωφελήσει τις κρατούμενες μητέρες και την οικογένεια τους αντίστοιχα. Σε αυτό σημαντικό ρόλο μπορούν να διαδραματίσουν τόσο οι νομικοί σύμβουλοι όσο και το σωφρονιστικό προσωπικό, το οποίο θα πρέπει να ενθαρρύνει με την θετική του στάση τις οικογενειακές επισκέψεις¹³⁰.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αρκετά κείμενα του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν ως στόχο της σωφρονιστικής πολιτικής την κοινωνική επανένταξη του εγκλείστου. Αναλυτικότερα, η απόφαση 73 (5) με τίτλο «Βασικοί Κανόνες για την Μεταχείριση των Κρατουμένων» τονίζει την αξία του σεβασμού της αξιοπρέπειας και της υπόστασης του ατόμου που στερείται την ελευθερία του¹³¹. Η Σύσταση 96 (3) προβλέπει ότι η κοινωνική επανένταξη θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και να αποτελεί μέρος μιας ορθολογικής και σφαιρικής αντεγκληματικής πολιτικής¹³². Αντίστοιχα και η Σύσταση 87 (3) αναφέρει ότι οι διοικήσεις των σωφρονιστικών καταστημάτων θα πρέπει να ενθαρρύνονται προκειμένου να υιοθετούν και να εφαρμόζουν πολιτικές που έχουν ως σκοπό την κοινωνική επανένταξη. Η εν λόγω Σύσταση αναφέρει επίσης την σημαντική επίδραση που μπορεί να ασκήσει και η συμμετοχή του κοινού στην επάνοδο των κρατουμένων στην κοινωνία¹³³.

Τέλος, η Σύσταση REC 2006 με τίτλο «Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες» επισημαίνει ότι η ζωή στην φυλακή θα πρέπει να προσεγγίζει όσο αυτό είναι εφικτό τις θετικές όψεις της ζωής στο ελεύθερο περιβάλλον, έχοντας ως στόχο την κοινωνική επανένταξη¹³⁴.

Από όλα τα παραπάνω διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα παρατηρείται μια θετική στάση και διάθεση απέναντι στην κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων ατόμων

¹²⁹UNITED NATIONS (2010). *United Nations Rules for the Treatment of Women Inmates and Non custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)*.<https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/BangkokRules>

¹³⁰Στο ίδιο

¹³¹Γ. Πανούση, «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων»..., ό.π., σελ 679

¹³²Φ.Α. Μηλιώνη, «Προγράμματα επανένταξης αποφυλακισμένων»..., ό.π., σελ 2354-2355

¹³³Γ. Πανούσης, ό.π., σελ 679

¹³⁴Α. Πιστελά, ό.π., σελ 192-193

και η διάθεση για αντιμετώπιση του κρατούμενου ως ισότιμου μέλους της κοινωνίας με παράλληλο σεβασμό τόσο της προσωπικότητας του, όσο και της αξίας και της οντότητας του.

Κεφάλαιο 5: Προγράμματα κοινωνικής επανένταξης εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων

5.1 Η εκπαίδευση των κρατουμένων

5.1.1 Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κρατουμένων

Η αυξημένη σημασία της εκπαίδευσης των κρατουμένων καθίσταται φανερή από το γεγονός ότι ως φαινόμενο παρατηρείται ήδη από το 19^ο αιώνα επηρεαζόμενο από το κίνημα του διαφωτισμού. Σύμφωνα με τις απόψεις που απέρρεαν από αυτό έπρεπε να παύσει η απομόνωση των κρατουμένων που επικρατούσε μέχρι τότε και να προωθηθεί η ηθική διαπαιδαγώγηση τους, αλλά και η ανάπτυξη της προσωπικότητας τους, προκειμένου να πάψουν να παρουσιάζουν εγκληματικές ροπές ¹³⁵.

Η αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που συντελέστηκε κατά τον 20^ο αιώνα οδήγησε στην υιοθέτηση δεσμευτικών διεθνών που άπτονται και της εκπαίδευσης των κρατουμένων ¹³⁶. Χαρακτηριστικά βάσει του άρθρου 26 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου πρέπει να προωθείται το δικαίωμα στην εκπαίδευση για όλους συμπεριλαμβάνοντας, ασφαλώς και τους κρατούμενους ¹³⁷. Παρόμοια, βάσει του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, τα κράτη έχουν την υποχρέωση να διασφαλίζουν την πρόσβαση κάθε πολίτη στην εκπαίδευση και παρόμοια απορρέουσα υποχρέωση εντοπίζεται στα άρθρα 9 και 10 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση και στο άρθρο 12 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα που επιβάλλει τον σεβασμό της διαφορετικότητας και της προσωπικότητας στην εκπαίδευση ¹³⁸.

¹³⁵ Μ. Φουκώ «Επιτήρηση και τιμωρία, η γέννηση της φυλακής», Εκδόσεις Ράππα, 1989, σελ 201-205

¹³⁶ Matrix Knowledge Group «Lifelong Learning and Crime: An analysis of the cost effectiveness of in-prison educational and vocational interventions», *National Institute of Adult Continuing Education*, Leicester 2009, σελ 4-8

¹³⁷ C. McCrudden, «Human dignity and judicial interpretation of human rights», *The European Journal of International Law*, Vol 19, 4, 2008 σελ 683-692

¹³⁸ Στο ίδιο σελ. 688-697

Η εκπαίδευση που πραγματώνεται μέσα στις φυλακές εμπίπτει κατά κύριο λόγο στους τομείς της εκπαίδευσης ενηλίκων και μέχρι και πριν μερικές δεκαετίες είχε κατά κύριο λόγο θρησκευτικό προσανατολισμό με σκοπό κυρίως την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού των κρατουμένων καθώς κυριαρχούσε και η άποψη πως η μόρφωση και η απόκτηση γνώσεων στους κρατουμένους δεν ήταν απαραίτητη και μάλιστα θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως πηγή κινδύνου των φυλακών ¹³⁹.

Ποικίλες έρευνες, ωστόσο, έχουν καταδείξει την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των κρατουμένων. Χαρακτηριστικά, η εκπαίδευση στη φυλακή είναι ένα από τα μέσα για την ενίσχυση της αποκατάστασης. Οι κρατούμενοι μπορούν να επιτύχουν ένα καλύτερο μέλλον μετά την απελευθέρωσή τους, βελτιώνοντας την ποιότητα της ζωής τους και αποκτώντας κάτι χρήσιμο όπως δεξιότητες, γνώσεις, αντίληψη, κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές, που μπορεί να οδηγήσουν σε περαιτέρω κατάρτιση και απασχόληση ¹⁴⁰. Κάτ αυτόν τον τρόπο, οι φυλακές θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα περιβάλλον που να επιτρέπει τη θετική αλλαγή και την ανάπτυξη του ανθρωπισμού των κρατουμένων ¹⁴¹. Παρατηρείται ότι, τα προγράμματα σωφρονιστικής εκπαίδευσης συνεχίζουν να προσελκύουν την υποστήριξη των πολιτών, λόγω του γεγονότος ότι στην ουσία η ίδια η εκπαίδευση εκτιμάται θετικά από την κοινωνία. Αυτά τα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προγράμματα επικεντρώνονται στην ανάπτυξη των πρακτικών δεξιοτήτων των κρατουμένων και υποστηρίζουν επίσης την ιδέα ότι κάθε άτομο έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση ¹⁴².

Φαίνεται πως, η εκπαίδευση στη φυλακή παρέχει μια δεύτερη ευκαιρία τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην ίδια την ζωή. Επιπλέον, η εκπαίδευση βοηθά τους κρατούμενους να συνειδητοποιήσουν ότι παραμένουν μέλη της ευρύτερης τοπικής τους κοινότητας καθώς και μέλη της κοινωνίας αφού απελευθερωθούν. Η κοινωνική αποξένωση είναι παράγοντας που οδηγεί στην εγκληματικότητα και η εκπαίδευση συνδράμει στην μείωση του φαινομένου αυτού. Συνεπώς, ο ολοκληρωμένος

¹³⁹J. Gerber and E.J. Fritsch , «Adult academic and vocational correctional programs: A review of recent research», *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol 22, 1995, σελ 119-142

¹⁴⁰T. Schuller, «Crime and Lifelong Learning», *National Institute for Adult and Continuing Learning*, Leicester, 2009, σελ 7-49

¹⁴¹M. Vilalobos, «Report of the Special Rapporteur on the Right to Education», United Nations Human Rights Council, 2009, σελ 4-23

¹⁴²M. Welch «*Corrections: A Critical Approach*» 3rd edn, Routledge, 2011, σελ 224-228

χαρακτήρας της εκπαίδευσης είναι ζωτικής σημασίας ¹⁴³. Με την απόκτηση δεξιοτήτων και τον επαναπροσδιορισμό της θέσης τους στην κοινωνία, αυτά τα άτομα μπορεί να γίνουν ενεργά μέλη στις τοπικές οικονομίες και κοινότητες και να ξεπεράσουν το στίγμα της εγκληματικής εμπλοκής τους ¹⁴⁴.

Διαπιστώνεται κάτ αυτόν τον τρόπο, ότι η εκπαίδευση και η επαγγελματική κατάρτιση υποστηρίζουν την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου ¹⁴⁵. Επιπλέον, μέσω της συμμετοχής τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα, οι κρατούμενοι ενισχύουν την αυτοπεποίθησή τους, βελτιώνουν τις κοινωνικές τους δεξιότητες ¹⁴⁶ και νιώθουν ικανοποιημένοι, καθώς τους δίνεται η δυνατότητα να δείξουν θετικές συμπεριφορές ¹⁴⁷.

Είναι αποδεδειγμένο ότι οι πρώην κατάδικοι αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο ανεργίας και ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ ανεργίας και υποτροπής ¹⁴⁸. Πιο συγκεκριμένα, έχει διαπιστωθεί ότι η απασχόληση μετά την αποφυλάκιση ήταν 13% υψηλότερη μεταξύ των κρατουμένων που συμμετείχαν είτε σε ακαδημαϊκά προγράμματα είτε σε προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης από αυτούς που δεν συμμετείχαν ¹⁴⁹.

Στην Ελλάδα, σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών¹⁵⁰ σε έξι σωφρονιστικά καταστήματα, έχει βρεθεί ότι μόνο το 25% των ερωτηθέντων ήταν απόφοιτοι γυμνασίου, ενώ μόνο το 6% είχε ανώτερη ή πανεπιστημιακή εκπαίδευση, που σημαίνει ότι η πλειοψηφία, δηλαδή το 69% του δείγματος δεν είχε ολοκληρώσει τη βασική εκπαίδευση. Επιπλέον, σε μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε στις φυλακές Κορυδαλλού το 2005, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το 7,1% των κρατουμένων είχε ανώτερο ή ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης, το 21,4% ήταν απόφοιτοι Λυκείου, με την πλειονότητα και πιο συγκεκριμένα το 71,5%

¹⁴³Th. Motiuk, «Targeting employment patterns to reduce offender risk and need», 8 *Forum on Corrections Research*, Vol 8, 1, 1996, σελ 22-24

¹⁴⁴O.J. Eikeland, T. Manger and A. Asbjørnsen, «Education in Nordic Prisons. Prisoners' educational background, preferences and motivation», Nordic Council of Ministers, 2009, σελ 21-37 <<http://www.norden.org/en/publications/publications/2009-508>> ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2022

¹⁴⁵P. Robert, «Bowling alone: The collapse and revival of American community», Simon and Schuster Paperbacks, 2000, σελ 56-72

¹⁴⁶E.A. Parker. «The Social-Psychological Impact of a College Education on the Prison Inmate», 41 *Journal of Correctional Education*, Vol 41, 3, 1990, σελ 140-146

¹⁴⁷M. Kett «Survey of prisoners' attitudes to education. Wheatfield Place of Detention», *Journal of Correctional Education*, Vol 52, 2, 1995, σελ 63-67

¹⁴⁸P. Finn, «Job Placement for Offenders in Relation to Recidivism», *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol 28, 1/2, 1998, σελ 89-106.

¹⁴⁹C. May, «Explaining reconviction following a community sentence: The role of social factors» Home Office Research Study, Home Office, 1999, σελ 26

¹⁵⁰N. Βαρβατάκος, «Η εκπαίδευση των κρατουμένων». *Οιονεί...κρατούμενος*, Μάρτιος — Απρίλιος — Μάιος 2010, 1-20

να είναι απόφοιτοι της υποχρεωτικής εκπαίδευσης ¹⁵¹ Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος επιβεβαιώνει τα ευρήματα των μελετών. Για το 2007, το 31% των κρατουμένων είχε ολοκληρώσει το δημοτικό σχολείο, το 5% ήξερε απλώς ανάγνωση και γραφή, ενώ το 14% ήταν αναλφάβητο, που σημαίνει ότι το 50% δεν είχε καν βασική εκπαίδευση. Για το 2006, το 15% των κρατουμένων ήταν αναλφάβητοι και το 60% ήταν απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ¹⁵².

Τα παραπάνω ευρήματα απεικονίζουν ξεκάθαρα την εκπαιδευτική ανεπάρκεια των κρατουμένων και αναδεικνύουν την επιτακτική ανάγκη για την επιμόρφωση και εκπαίδευση τους.

5.1.2 Τα εκπαιδευτικά προγράμματα κρατουμένων στην Ελλάδα

Η σωφρονιστική εκπαίδευση στην Ελλάδα εφαρμόζεται από τη δεκαετία του 1980. Ο θεσμός των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ) θεσπίστηκε στις φυλακές το 2004, με στόχο την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης εφαρμόζει από το 1984 εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προγράμματα για κρατουμένους, καθώς και προγράμματα συμβουλευτικής, ενώ την τελευταία δεκαετία έχει συμπεριλάβει προγράμματα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης κρατουμένων ¹⁵³. Σε συνεργασία με το Ίδρυμα Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης, υπήρξε μια προσπάθεια οργάνωσης ενός δικτύου δραστηριοτήτων τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης στον τομέα αυτό. Επιπλέον, διάφορες ΜΚΟ, σε συνεργασία με Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης, διοργανώνουν προγράμματα σε διάφορες φυλακές της χώρας ¹⁵⁴.

Ωστόσο, όπως παρατηρείται, όλες οι πρωτοβουλίες, είτε προέρχονται από επίσημα ιδρύματα πρόνοιας ή από ιδιωτικούς τομείς, μερικές φορές είναι επιλεκτικές και στερούνται συντονισμού, προγραμματισμού και συνεργασίας με σωφρονιστικές υπηρεσίες, μερικές φορές είναι συνεπείς αλλά χωρίς συνέχεια και αντίστροφα, και συχνά έχουν αμφίβολα αποτελέσματα ¹⁵⁵.

Το 2004 εισήχθη στις ελληνικές φυλακές ο καινοτόμος θεσμός των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας που παρακολουθούν ενήλικες που έχουν ολοκληρώσει το

¹⁵¹ Στο ίδιο, σελ 1-20

¹⁵² Στο ίδιο, σελ 1-20

¹⁵³ Ε. Ρηγούτσου, «Συμβουλευτική Κρατουμένων». (ΙΑΕΚΕ. ΥΠΕΠΘ, ΕΠΕΑΕΚ, 2005) 2, Μέτρο 1.1. ενέργεια 1.1.2., Πράξη 1.1.2Β, 2005), σελ 52-72

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σελ 52-72

¹⁵⁵ Ν. Κουλούρης, «Η Κοινωνική Επανάταξη της φυλακής», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ 101-130

δημοτικό σχολείο και δεν έχουν ολοκληρώσει την κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το 2004 ξεκινά το πρώτο ΣΔΕ που λειτουργεί μέχρι και σήμερα στις Δικαστικές Φυλακές Λάρισας. Έκτοτε έχουν συσταθεί ΣΔΕ σε αρκετές φυλακές της χώρας, όπως στον Κορυδαλλό, στα Γρεβενά, και στα Τρίκαλα (περιφέρεια Θεσσαλίας), στα Διαβατά Θεσσαλονίκης (περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας), στον Ελαιώνα Θηβών (περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας) και στα τέλη του 2014 στον Δομοκό, που έχει πλέον αναστείλει τη λειτουργία του¹⁵⁶.

Η επιλογή του Ελληνικού Δημοσίου για ίδρυση ΣΔΕ στις φυλακές, σύμφωνα με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό σχέδιο δράσης, σαφώς δείχνει την ανάγκη ολιστικής εκπαίδευσης των κρατουμένων, με στόχο τη γενική ανάπτυξη και συμμετοχή των εκπαιδευομένων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή, καθώς και στην αποτελεσματικότερη συμμετοχή τους στον κόσμο της εργασίας¹⁵⁷.

Το ΣΔΕ αποτελεί θεσμό κοινωνικής δικαιοσύνης και προσφέρει στους κρατούμενους μια δεύτερη ευκαιρία για ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή, αλλάζοντας τον τρόπο σκέψης τους και υιοθετώντας τις σωστές επιλογές¹⁵⁸.

Η εκπαίδευση που παρέχεται από το ΣΔΕ είναι συστηματική και συνεχής και οδηγεί στην απόκτηση πιστοποιητικού ισοδύναμου με αυτό του Γυμνασίου. Η διάρκεια του σχολικού προγράμματος είναι 18 μήνες, χωρισμένο σε δύο κύκλους σπουδών, καθένας από τους οποίους διαρκεί ένα σχολικό έτος, δηλαδή 9 μήνες πραγματικής φοίτησης κατ' έτος¹⁵⁹.

Σύμφωνα με την υπουργική απόφαση¹⁶⁰ που αφορούσε την ίδρυση τους ο γενικός σκοπός τους αφορά στη *συνολική ανάπτυξη των εκπαιδευομένων και η πληρέστερη συμμετοχή τους στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι, καθώς και η αποτελεσματικότερη συμμετοχή τους στο χώρο της εργασίας*¹⁶¹

Ειδικότεροι στόχοι των ΣΔΕ είναι :

- Η ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης για πολίτες που έχουν ξεπεράσει τα 18 έτη της ηλικίας

¹⁵⁶Ε. Ρηγούτσου, ό.π, σελ 52-72

¹⁵⁷Στο ίδιο,σελ 52-72

¹⁵⁸Στο ίδιο,σελ 52-72

¹⁵⁹Υπουργείο Παιδείας, Υπουργική Απόφαση 260/2008 (ΦΕΚ 34/Β/16-1-2008 Οργάνωση και Λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ)) <<https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/ya-260-2008.html>> ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2022

¹⁶⁰Στο ίδιο

¹⁶¹Στο ίδιο

- Η ανάκτηση της σχέσης των εκπαιδευομένων με τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης
- Η πρόσβαση και η κτήση σύγχρονων γνώσεων, δεξιοτήτων που θα συνδράμουν στην κοινωνική οικονομική ένταξη και ανέλιξη
- Η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των εκπαιδευομένων
- Η συμβολή στην ένταξή τους ή στη βελτίωση της θέσης τους στον χώρο της εργασίας ¹⁶²

Η εκπαίδευση μέσω των ΣΔΕ στις φυλακές είναι ενταγμένη στη γενικότερη στρατηγική δράσης της κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης και του περιορισμού των πιθανοτήτων αποκλεισμού των φυλακισμένων μετά την αποφυλάκιση ¹⁶³.

5.2 Η επαγγελματική απασχόληση εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων- Η περίπτωση των αγροτικών φυλακών

Οι αγροτικές φυλακές αποτελούν ένα διαφορετικό είδος σωφρονιστικού καταστήματος, ανοικτού τύπου. Ο τρόπος ζωής σε ένα αγροτικό κατάστημα είναι τελείως διαφορετικός σε σχέση με αυτόν ενός κλειστού καταστήματος. Η ζωή και η καθημερινότητα του κρατουμένου προσιδιάζει με αυτήν της ελεύθερης κοινωνίας. Σε αυτά τα σωφρονιστικά καταστήματα οι όροι διαβίωσης είναι διαφορετικοί και ευνοούν την υγεία των κρατουμένων τόσο σε ψυχικό όσο και σε σωματικό επίπεδο. ¹⁶⁴

Οι αγροτικές φυλακές θα μπορούσαν να αποτυπωθούν και ως ανοικτές φυλακές δεδομένου ότι η έκτιση της ποινής συνδυάζεται με την αγροτική εργασία και την ύπαιθρο. ¹⁶⁵ Βασικό χαρακτηριστικό των αγροτικών φυλακών πέρα από το γεγονός ότι συνδυάζει τα στοιχεία του σωφρονισμού, της εργασίας και το στοιχείο της υπαίθρου, αποτελεί το γεγονός ότι οι όροι ασφαλείας είναι διαφορετικοί σε σχέση με τις κλειστές φυλακές, καθώς η πειθαρχία του κρατουμένου είναι διαφορετική δεδομένου ότι του καλλιεργείται ένα αίσθημα ευθύνης έναντι της κοινότητας, γεγονότα που εισάγουν τον κρατούμενο σε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης. ¹⁶⁶

¹⁶² Στο ίδιο

¹⁶³ Ευ. Ανάγνου, Δ. Βεργίδης, Β. Παπαϊωάννου, «Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας: Εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές στις ελληνικές φυλακές», Εκπαίδευση Ενηλίκων, 44, 2019, σελ 3-13

¹⁶⁴ Η. Δασκαλάκης, «Μεταχείριση Εγκληματία», Εκδόσεις ANT.N Σάκκουλα, Αθήνα Κομοτηνή, 1985, σελ 96

¹⁶⁵ Στ. Αλεξιάδης, «Σωφρονιστική», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 127-129.

¹⁶⁶ Π. Σχίζας, «Αγροτικές Φυλακές», Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2013, σελ. 10-12

Εκκινώντας να αναφέρουμε ότι οι αγροτικές φυλακές στην Ελλάδα θεσμοθετήθηκαν το 1911. Ουσιαστικά το 1925 ξεκίνησε η λειτουργία των Αγροτικών Φυλακών της Τίρυνθας στο Ναύπλιο, της Κασσαβέτειας στο Βόλο και του Βίδου της Κέρκυρας σε μοναστηριακές εκτάσεις και αγροκτήματα που απαλλοτριώθηκαν για να εξυπηρετήσουν αυτόν το σκοπό. Σήμερα, λειτουργούν αγροτικές φυλακές σε διάφορα μέρη της Ελλάδας όπως στην Αγία της Κρήτης, στην Κασσάνδρα, στην Τίρυνθα και κατά μια έννοια στον Κορυδαλλό όπου εκεί υφίσταται η Κεντρική Αποθήκη Υλικού Φυλακών. Εκτός των ανωτέρω, στην περιοχή της Κασσαβέτειας του Βόλου βρίσκεται το Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Νέων.¹⁶⁷ Μάλιστα, σε σχετική έρευνα κρατούμενος δήλωσε ότι οι όροι διαβίωσης σε αυτού του τύπου τις φυλακές είναι πολύ διαφορετικοί καθώς υπάρχει πράσινο, φύση πουλιά και το γεγονός ότι συναναστρέφεται με ζώα καθώς ασχολούνται και με κτηνοτροφικές εργασίες και επέβλεψε τη γέννηση ζώων υπήρξε μία μοναδική εμπειρία για εκείνον.¹⁶⁸ Κατ' αυτό τον τρόπο γίνεται αντιληπτό ότι οι συνθήκες κράτησης στις αγροτικές φυλακές παρέχουν στον κρατούμενο πολλές ευκαιρίες για απασχόληση, γεγονός που συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και στην απόκτηση γνώσεων για αγροτικής και κτηνοτροφικής φύσεως ζητήματα, αλλά συμβάλλουν εξίσου στην ψυχική ηρεμία των κρατουμένων, αγαθά που προσφέρει η φύση και η επαφή με τα ζώα. Οι αγροτικές φυλακές οφείλουν να διατηρήσουν και να ενισχύσουν τις πρακτικές που ακολουθούν σχετικά με τη εργασία καθώς κάτι τέτοιο συνδράμει πολύ περισσότερο στο σωφρονισμό των κρατουμένων, δεδομένου ότι όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ο κρατούμενος αναπτύσσει καλύτερο αυτοέλεγχο. Επιπλέον, η εργασία που προσφέρεται βοηθά οικονομικά το Κράτος αυξάνοντας τον κρατικό προϋπολογισμό, καθιστώντας τις φυλακές αυτόνομες διατροφικά, μειώνοντας ταυτόχρονα τα λειτουργικά τους έξοδα. Το βασικότερο όφελος όμως είναι το γεγονός ότι ο κρατούμενος εκπαιδεύεται, δημιουργεί, παράγει, επεξεργάζεται τα προϊόντα, προσφέρει, συνεργάζεται, κοινωνικοποιείται, βάζει στόχους, ονειρεύεται, ελπίζει και φυσικά βγαίνει από τη φυλακή με άλλα εφόδια και άλλες προδιαγραφές ζωής.¹⁶⁹

¹⁶⁷Κ. Πανάγος, «Η πρώτη αγροτική φυλακή για κρατούμενες: Η αποκατάσταση της αρχής της ισότητας των φύλων στο σωφρονιστικό πεδίο», *The art of Crime*, Διαθέσιμο στο: <https://theartofcrime.gr/>

¹⁶⁸Π. Σχίζας ό.π., σελ 345-355

¹⁶⁹Στ. Κατσογιάννη, «Αγροτικές φυλακές – ξεπερασμένες η αναγκαίες;» (Urban Point, nd) <<https://www.urbanpoint.gr/%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CE%BE%CE%B5%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%83-%CE%AE-%CE%B1%CE%BD/>>

Σε γενικές γραμμές η εργασία στις φυλακές έχει πολλαπλά οφέλη. Πρωτίστως συνδράμει στην ηθική ανάπλαση του κρατούμενου, δεύτερον περιορίζει τις αρνητικές συνέπειες που έχει σε οποιοδήποτε ανθρώπινο ον η απραγία και βοηθά ώστε να διατηρείται η τάξη και η πειθαρχία στο εσωτερικό των φυλακών. Το σημαντικότερο είναι ότι μέσω της εργασίας στην οποία ασκείται ο κρατούμενος ενισχύει τις επαγγελματικές του δεξιότητες και μάλιστα μπορεί και να ενισχυθεί και ο ίδιος οικονομικά. Τέλος, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα ενισχύεται οικονομικά και η ίδια η φυλακή αφού παρακρατείται τμήμα της οικονομικής αποζημίωσης του εργαζόμενου κρατούμενου.¹⁷⁰

Σημαντικό ρόλο και κινητήριο μοχλός για την μεταγωγή ενός κρατούμενου σε μια αγροτική φυλακή, αποτελεί και ο ευεργετικός υπολογισμός της ποινής που ισχύει στο ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο. Η κάθε ημέρα εργασίας του καταδίκου μέσα στο σωφρονιστικό κατάστημα, υπολογίζεται με τρεις ημέρες έκτισης ποινής.¹⁷¹ Κατ'αυτόν τον τρόπο γίνεται αντιληπτό, ότι ο κρατούμενος ωφελείται πολλαπλά και η εργασία που προσφέρει τον «βοηθά» να επανέλθει συντομότερα στην κοινωνία.

Πρέπει να επισημανθεί ότι, οι αγροτικές φυλακές διαθέτουν σε μεγαλύτερο βαθμό συνθήκες που προσιδιάζουν με αυτές που ισχύουν στο ελεύθερο περιβάλλον και στην κοινωνία. Οι κρατούμενοι αποκτούν γνώσεις και δεξιότητες που μπορούν να αξιοποιήσουν μελλοντικά, ενώ οι κρατούμενοι που αποφυλακίζονται από τα αγροτικά καταστήματα φαίνεται να επανεντάσσονται ευκολότερα και να παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά υποτροπής.¹⁷²

Ωστόσο, να σημειωθεί ο σπουδαίος ρόλος που διαδραματίζει η εργασία κατά την διάρκεια του εγκλεισμού. Στο πλαίσιο μιας εμπειρικής διερεύνησης της υποτροπής που διενεργήθηκε από την Επάνοδο, με τίτλο «Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη», οι συμμετέχοντες που έλαβαν μέρος στην έρευνα ανέδειξαν σε βασικό παράγοντα για την πρόληψη της υποτροπής, την εργασία και κατά επέκταση την κάλυψη των βιοποριστικών τους αναγκών στο διάστημα αμέσως μετά την απόλυση τους και την έξοδο τους από την φυλακή. Τονίσθηκε ο σημαντικός ρόλος της προετοιμασίας των εγκλείστων για την αγορά εργασίας, κάτι το οποίο θα πρέπει να γίνεται από το στάδιο της έκτισης της

¹⁷⁰ Στ. Αλεξιάδης, ό.π., σελ 284-288

¹⁷¹ Α. Χάδου, «Ποινολογία-Σωφρονιστική», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 218, σελ 104-105

¹⁷² Π. Σχίζας, ό.π., σελ 8-9

ποινής.¹⁷³ Από το παραπάνω συμπέρασμα αντιλαμβανόμαστε τον σημαντικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εργασία και πόσο μάλλον η εργασία που προσφέρεται μέσα σε μια αγροτική φυλακή. Η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων και η σύνδεση της εργασίας μέσα στην φυλακή με την αγορά εργασίας, αποτελούν ζητήματα επιτακτικής σημασίας, τα οποία θα ωφελήσουν τόσο τον ίδιο τον κρατούμενο όσο και την κοινωνία γενικότερα.

5.3 Ο ρόλος της οικογένειας

Ο εγκλεισμός διαχωρίζει τα άτομα από τις οικογένειες και τις κοινότητές τους, ελέγχοντας αυστηρά, παρακολουθώντας και περιορίζοντας την επαφή με τον έξω κόσμο. Η έρευνα καταδεικνύει κυρίως ευεργετικά αποτελέσματα της οικογενειακής επαφής κατά τη διάρκεια της φυλάκισης¹⁷⁴.

Η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών κατά τη διάρκεια της φυλάκισης διευκολύνει τη θετική λειτουργία μετά την αποφυλάκιση. Τα άτομα που έχουν οικογενειακή επαφή κατά τη διάρκεια της φυλάκισης είναι λιγότερο πιθανό να υποτροπιάσουν¹⁷⁵, πιο πιθανό να έχουν και να εξασφαλίσουν ευκαιρίες για απασχόληση μετά την αποφυλάκιση¹⁷⁶, λιγότερο πιθανό να έχουν κατάθλιψη¹⁷⁷ και πιο πιθανό να ασχοληθούν με τα παιδιά τους μετά την αποφυλάκιση, η οποία σχετίζεται με λιγότερη κατάθλιψη και χρήση ουσιών¹⁷⁸. Αλλά αυτά τα ευεργετικά αποτελέσματα δεν είναι καθολικά. Ορισμένα στοιχεία υποδηλώνουν διαφοροποιημένα αποτελέσματα για διαφορετικές μορφές επαφής (π.χ. επισκέψεις, τηλεφώνημα, επιστολές) και περιβάλλοντα (π.χ. φυλακή, κατ' οικον περιορισμό). Η φύση της επαφής μπορεί να είναι ποιοτικά διαφορετική και να επηρεάζεται από

¹⁷³X. Ζαραφονίτου, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση, Κ. Πανάγος, Υποτροπή Αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές Προτάσεις με Βάση την Αξιολόγηση των Διαθέσιμων Πηγών Πληροφόρησης Σχετικά με το Φαινόμενο, στο Χρ. Ζαραφονίτου και Φ. Μηλιώνη, «Επάνοδος : Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη», Εκδόσεις Διόνικος, 2018, σελ 41-84

¹⁷⁴S. Liu ,J. Pickett και T. Baker, «Inside the black box: Prison visitation, the costs of offending, and inmate social capital», *Criminal Justice Policy Review*, Vol 27, 8, 2014, σελ 1-25

¹⁷⁵K. Barrick,P.K. Lattimore and C.A. Visser «Reentering women: The impact of social ties on long-term recidivism» *The Prison Journal*, Vol 94, 3, 2014, σελ 279–304

¹⁷⁶S. Liu ,J. Pickett και T. Baker, ό.π., σελ. 1-25

¹⁷⁷K. De Claire and L. Dixon, «The effects of prison visits from family members on prisoners' well-being, prison rule breaking, and recidivism: A Review of research since 1991» *Trauma, Violence, & Abuse*, Vol 18, 2, 2015, σελ 1-15

¹⁷⁸C.A. Visser, N.W. Bakken and W. D. Gunter, «Fatherhood, community reintegration, and successful outcomes», *Journal of Offender Rehabilitation*, 52, 2013, σελ 451–469

διαφορετικά εμπόδια, με αποτέλεσμα διαφορετικές επιπτώσεις στα ψυχολογικά και συμπεριφορικά αποτελέσματα.¹⁷⁹

Οι περισσότερες έρευνες έχουν επικεντρωθεί στις προσωπικές επισκέψεις¹⁸⁰ και προτείνουν μια ισχυρή σχέση μεταξύ της επίσκεψης και των θετικών αποτελεσμάτων μετά την αποφυλάκιση. Αξίζει να σημειωθεί, ότι σε μια μελέτη 7.000 ατόμων που κρατήθηκαν σε κρατικές φυλακές για τουλάχιστον 12 μήνες, οι επισκέψεις από έναν σημαντικό άλλο, συγγενή ή φίλο μείωσαν σημαντικά τις πιθανότητες υποτροπής μέσα στα δύο πρώτα χρόνια της αποφυλάκισης¹⁸¹. Αντίθετα, όσο περισσότερες επισκέψεις δέχονταν οι κρατούμενοι από την άμεση οικογένεια, τα παιδιά τους, ειδικά στο πρώτο διάστημα της φυλάκισης συνδεόταν με αυξημένο κίνδυνο υποτροπής κατά τα δύο πρώτα χρόνια μετά την αποφυλάκιση. Η συγκεκριμένη έρευνα δεν αποτύπωνε τους λόγους για τους οποίους συνέβαινε αυτό, ωστόσο υπέθεσαν ότι η άμεση οικογένεια συχνά δεν σχετίζεται με ψυχολογική υποστήριξη και ανακούφιση παρά συχνά αντιμετωπίζεται ως μια εκπλήρωση αμοιβαίων υποχρεώσεων¹⁸². Οι πιθανότητες υποτροπής ήταν 30,7% χαμηλότερες για όσους τους επισκέφθηκαν τουλάχιστον μία φορά κατά τη διάρκεια του έτους πριν από την απελευθέρωση σε σύγκριση με εκείνους που δεν τους επισκέφθηκαν και η αυξημένη συχνότητα επισκέψεων μείωσε τις πιθανότητες υποτροπής¹⁸³.

Η επίσκεψη προστατεύει επίσης, από την εξασθένηση των κοινωνικών δεσμών και αυξάνει την πιθανότητα να υπάρχουν ευκαιρίες απασχόλησης μετά την αποφυλάκιση. Σε μια μελέτη 414 ανδρών που κρατούνταν στις κρατικές φυλακές των ΗΠΑ στη Φλόριδα, εκείνοι που δέχονταν πιο συχνές επισκέψεις από περισσότερα άτομα είχαν μικρότερη αποδυνάμωση των δεσμών τους με την οικογένεια και τους φίλους κατά τη διάρκεια της φυλάκισης. Όσοι έλαβαν περισσότερες επισκέψεις από παιδιά και άλλες οικογένειες ήταν πιο πιθανό να αναφέρουν ότι είχαν μια ευκαιρία απασχόλησης μετά την αποφυλάκιση¹⁸⁴. Είναι πιθανό οι επισκέψεις με την οικογένεια να βοηθήσουν τα έγκλειστα άτομα να αισθάνονται πιο συνδεδεμένα και να ενισχύουν την εμπιστοσύνη τους στην αξιοποίηση των ευκαιριών απασχόλησης, τις οποίες μπορεί να διευκολύνουν τα μέλη της οικογένειας.

¹⁷⁹K. Barrick, P.K. Lattimore and C.A. Visher, ό.π., σελ 766-790

¹⁸⁰K. De Claire and L. Dixon, ό.π., σελ 1-15

¹⁸¹Στο ίδιο, σελ 1-15

¹⁸²W.D. Bales and D.P. Mears «Inmate social ties and the transition to society: Does visitation reduce recidivism?», *Journal of Research in Crime & Delinquency*, Vol 45, 3, 2008, σελ 287-321

¹⁸³Στο ίδιο, σελ 287-321

¹⁸⁴S. Liu, J. Pickett και T. Baker, ό.π., σελ 1-25

Οι οικογένειες αποτελούν βασική πηγή υποστήριξης για πολλά έγκλειστα άτομα¹⁸⁵ και οι ισχυρές οικογενειακές σχέσεις μπορούν να αποτρέψουν την εγκληματική συμπεριφορά¹⁸⁶. Η υποστήριξη της θετικά σχετίζεται με λιγότερα ποσοστά υποτροπής¹⁸⁷ και τη χρήση ουσιών¹⁸⁸. Δεδομένων των συνεπειών της οικογενειακής σύνδεσης στη ζωή μετά την αποφυλάκιση, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τους παράγοντες που ενισχύουν την οικογενειακή σύνδεση, συμπεριλαμβανομένης της οικογενειακής επαφής μέσω διαφόρων μέσων.

Η διατήρηση επαφής με την οικογένειά του εγκλείστου κατά τη διάρκεια της φυλάκισης μπορεί να διευκολύνει τον προγραμματισμό μετά την αποφυλάκιση. Είναι δύσκολο να εξερευνήσει κανείς ευκαιρίες κατά τη διάρκεια της φυλάκισης λόγω περιορισμένης επαφής με τον έξω κόσμο και, ανάλογα με τις κατηγορίες του ατόμου, η επιστροφή σε προηγούμενες καταστάσεις διαβίωσης και θέσεις εργασίας μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα δυνατή. Η επαφή παρέχει ευκαιρίες στα μέλη της οικογένειας να διευκολύνουν τις προσπάθειες για τον προγραμματισμό της ζωής του μετά την αποφυλάκιση¹⁸⁹.

Σε αυτά τα πλαίσια ο θεσμός των Οικογενειακών Επισκεπτηρίων αξιολογείται ως ιδιαίτερα θετικός. Διαφέρει από την παραδοσιακή μορφή επισκεπτηρίων, που έχουν μικρή διάρκεια και παρακολουθούνται οπτικά, καθώς πρόκειται για επισκέψεις πολλών ατόμων ταυτόχρονα τα οποία διαρκούν αρκετό χρόνο και τα οποία λαμβάνουν χώρα σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για χώρους ειδικά διαμορφωμένους, στους οποίους επιτρέπεται η σωματική επαφή αλλά και η άσκηση δραστηριοτήτων από κοινού φυσιολογικής οικογενειακής ζωής, όπως η συζήτηση, το μαγείρεμα, το φαγητό, ο ύπνος, το παιχνίδι κ.λπ. Ακριβώς, για να διατηρηθεί το οικογενειακό κλίμα οι έλεγχοι που πραγματοποιούν οι φύλακες είναι διακριτικοί και σποραδικοί. Ωστόσο, στην Ελλάδα επιτρέπονται μόνο τα παραδοσιακά επισκεπτήρια και δεν έχουν θεσμοθετηθεί πρακτικές οικογενειακών

¹⁸⁵J.B. Luther, E. S. Reichert, E.D. Holloway, A.M. Roth, and M.C. Aalsma, «An exploration of community reentry needs and services for prisoners: a focus on care to limit return to high-risk behavior», *AIDS Patient Care and STDs*, Vol 25, 8, 2011, σελ 475–481

¹⁸⁶R.J. Sampson and J.H. Laub «Crime and deviance over the life course: The salience of adult social bonds», *American Sociological Review*, Vol. 55, 5, 1990, σελ 609–627

¹⁸⁷A.J. Shinkfield and J. Graffam «Community reintegration of ex-prisoners: Type and degree of change in variables influencing successful reintegration» *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol 53, 1, 2009, σελ 29–42

¹⁸⁸M. Staton-Tindall, D. Royse and C. Leukfeld, «Substance use criminality, and social support: An exploratory analysis with incarcerated women», *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 33, 2007, σελ 237–243

¹⁸⁹Στο ίδιο, σελ 237–243

επισκεπτηρίων όπως αυτά που περιγράφηκαν ανωτέρω και οι οποίες συντείνουν στη μείωση των πιθανοτήτων οικογενειακής ρήξης ¹⁹⁰.

Ένα ακόμη ζήτημα που παρατηρείται και το οποίο έχει σοβαρές επιπτώσεις στις απαραίτητες, όπως διαφάνηκε προηγουμένως, οικογενειακές σχέσεις είναι η ύπαρξη πολύ λίγων καταστημάτων κράτησης για γυναίκες για την ακρίβεια υπάρχουν μόνο δύο τα οποία βρίσκονται στη Θήβα και την Αθήνα. Αφενός αυτό δικαιολογείται εκ του γεγονότος ότι υπάρχουν πολύ λίγες γυναίκες κρατούμενες σε σχέση με τους άντρες αφετέρου όμως, ως γεγονός λειτουργεί ιδιαίτερα επιβαρυντικά για την διατήρηση των οικογενειακών σχέσεων των φυλακισμένων γυναικών και τελικά για την ίδια την επανένταξη τους.¹⁹¹

Στο ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην μητέρα κρατούμενη. Πιο συγκεκριμένα, βάσει του άρθρου 556 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας παρέχεται η δυνατότητα αναβολής εκτέλεσης της ποινής εάν η γυναίκα η οποία καταδικάστηκε σε στερητική της ελευθερίας ποινή, διανύει τους τελευταίους δύο μήνες της εγκυμοσύνης της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προστατεύεται η μητρότητα και η επίτοκος γυναίκα αλλά και το παιδί της. Ωστόσο και μέσα στον Σωφρονιστικό Κώδικα υπάρχουν άρθρα τα οποία αναφέρονται στην γυναίκα, και πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 32 παράγραφος 3 του ΣΚ ο ιατρός του καταστήματος στο οποίο βρίσκεται η γυναίκα μπορεί να καθορίσει με γραπτή γνωμάτευση ειδική δίαιτα για την γυναίκα κρατούμενη η οποία είναι επίτοκος και κυοφορεί¹⁹².

Επιπλέον, στο άρθρο 13 παράγραφος 2 του ΣΚ υπάρχει η πρόβλεψη η διαμόρφωση ειδικά διαμορφωμένου χώρου όπου οι μητέρες μπορούν να διαβιούν μαζί με τα παιδιά τους, τα οποία μπορούν να παραμείνουν στο κατάστημα κράτησης μαζί τους μέχρι την ηλικία των τριών ετών. Μέχρι τα τρία έτη τα ανήλικα τέκνα έχουν την

¹⁹⁰N. Βαρβατάκος, «Η καθιέρωση του θεσμού των Οικογενειακών Επισκέψεων στην ελληνική σωφρονιστική νομοθεσία», *The art of crime*, 2012
<https://theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/index24b0.html?pgtp=1&aid=13388833>

12> Ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2023

191 Α. Πιτσελά «Γυναίκες στις γυναικείες φυλακές». Τιμητικός Τόμος για τον Νέστορα Κουράκη, (Crime in Crisis, 2016), <http://crime-incrisis.com/%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%82/>
 /> Ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2023

¹⁹² Φ. Μηλιώνη, «Παραμβάσεις για την προώθηση της ισότητας των φύλων και την ψυχοκοινωνική, οικογενειακή και επαγγελματική επανένταξη και προσαρμογή των κρατουμένων και αποφυλακισμένων γυναικών», με την Συμβολή των Λεμπέση Μ., Χατζήνα Μ., Αννίτση Έλ, με την συμμετοχή της ΕΠΑΝΟΔΟΥ, του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και της Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΟΠΙΦ), Εκδόσεις Εθνικό Τυπογραφείο, σελ 216-218

δυνατότητα να είναι μαζί με την μητέρα τους, μετά το πέρας όμως των τριών ετών, τα παιδιά απομακρύνονται από την φυλακή και διαβιούν είτε με κάποιο άλλο συγγενικό πρόσωπο, είτε στην περίπτωση μη ύπαρξης οικογένειας και κατάλληλου ατόμου για την άσκηση της γονεϊκής μέριμνας, το παιδί τοποθετείται σε κάποιο ίδρυμα παιδικής μέριμνας κατά την κρίση του αρμόδιου δικαστικού λειτουργού και κατόπιν ακρόασης των γονέων. Παρόλα αυτά από το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο απουσιάζει κάποια διάταξη που να απαγορεύει την πειθαρχική απομόνωση σε βάρος γυναικών κρατουμένων που είτε κυοφορούν είτε θηλάζουν.¹⁹³ Μια αντίστοιχη ρύθμιση στο ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο θα χαρακτηριζόταν απαραίτητη καθώς με αυτό τον τρόπο θα προστατευθεί καλύτερα η μητέρα κρατούμενη και το ανήλικό τέκνο της

5.4 Θεραπευτικά προγράμματα

Οι ιατρικές υπηρεσίες των φυλακών ανήκουν στη δομή της διοίκησης των φυλακών, αν και ο νόμος προβλέπει την ένταξη της Ψυχιατρικής κλινικής Κορυδαλλού και του Γενικού Νοσοκομείου Κρατουμένων, καθώς και των ειδικών εγκαταστάσεων θεραπείας τοξικομανών κρατουμένων στο (Δημόσιο) Εθνικό Σύστημα Υγείας που ανήκει στο Υπουργείο Υγείας¹⁹⁴. Ο λόγος που υπαγόρευσε αυτή την αλλαγή είναι η ανάγκη να διασφαλιστεί ότι όλες οι υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης για τους κρατούμενους είναι παρόμοιες με εκείνες που είναι διαθέσιμες στο ευρύ κοινό¹⁹⁵. Η ένταξη εξαρτάται από την έκδοση προεδρικού διατάγματος που εκκρεμεί σχεδόν πέντε χρόνια μετά την ψήφιση του σχετικού νόμου, παρά τις εργασίες της επιτροπής με εκπροσώπους και των δύο αρμόδιων υπουργείων¹⁹⁶. Εντωμεταξύ, το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων προσβλέπει σε συνεργασία με το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ), πανεπιστημιακούς φορείς και μη κυβερνητικές οργανώσεις που μπορούν να συμβάλουν, με το προσωπικό τους, στην παροχή ψυχιατρικών και ιατρικών υπηρεσιών στις φυλακές, εφαρμόζοντας μνημόνια συνεργασίας¹⁹⁷. Για το σκοπό αυτό συνάπτονται συμφωνίες συνεργασίας της σωφρονιστικής υπηρεσίας με νοσοκομεία και υπηρεσίες υγείας. Η υγειονομική

¹⁹³ Φ. Μηλιώνη, «Παρεμβάσεις για την προώθηση της ισότητας...», ό.π., σελ 216-218

¹⁹⁴ Χ. Ζαραφονίτου, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση, Κ. Πανάγος, Υποτροπή Αποφυλακισμένων στην Ελλάδα..., στο Χρ. Ζαραφονίτου και Φ. Μηλιώνη, «Επάνοδος : Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη», Εκδόσεις Διόνικος, 2018, σελ 41-84

¹⁹⁵ Ε. Ανάγνου, Δ. Βεργίδης, Β. Παπαϊωάννου, «Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας: Εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές στις ελληνικές φυλακές», Εκπαίδευση Ενηλίκων, 44,2019, σελ 3-13

¹⁹⁶ Ν. Βαρβατάκος, «Η εκπαίδευση των κρατουμένων», *Οιονεί...κρατούμενος*, Μάρτιος — Απρίλιος — Μάιος 2010, σελ 1-20

¹⁹⁷ Ε. Ανάγνου, Δ. Βεργίδης, Β. Παπαϊωάννου, ό.π., σελ 3-13

περίθαλψη στις φυλακές είναι ένας από τους πιο προβληματικούς τομείς περίθαλψης κρατουμένων, όπως δείχνουν διάφορες αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων¹⁹⁸. Αυτές οι αποφάσεις καταδικάζουν την Ελλάδα για παραβιάσεις του δικαιώματος των κρατουμένων στην κατάλληλη ιατρική περίθαλψη, συγκεκριμένα για παραβιάσεις του άρθρου 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Οι εκθέσεις της Εθνικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΕΕΔΑ) καταλήγουν σε παρόμοιο συμπέρασμα όσον αφορά την ποιότητα των υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης στις φυλακές¹⁹⁹.

Παρά τον γενικό κανόνα ότι οι κρατούμενοι πρέπει να απολαμβάνουν υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης παρόμοιες με εκείνες που υπάρχουν για το ευρύ κοινό, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η ΕΕΔΑ, ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής²⁰⁰, οι κρατούμενοι και οι υποστηρικτές τους αναγνωρίζουν ή ισχυρίζονται ότι αυτό δεν συμβαίνει. Στις περισσότερες φυλακές, ακόμη και στις κεντρικές, δεν υπάρχουν ιατροί που εργάζονται καθημερινά σε 24ωρη βάση. Συνήθως τα προβλήματα υγείας αντιμετωπίζονται με επισκέψεις από γιατρούς και τα νοσηλευτικά καθήκοντα εκτελούνται από ανεκπαίδευτα μέλη του προσωπικού της φυλακής, πολλές φορές με τη βοήθεια κρατουμένων που έχουν ανατεθεί στο έργο της νοσηλευτικής βοήθειας στο πλαίσιο της εργασίας των κρατουμένων, λόγω έλλειψης επαγγελματιών νοσοκόμων²⁰¹.

Ο εγκλεισμός σε ένα σωφρονιστικό ίδρυμα σημαίνει την απότομη αποκοπή των ατόμων από το κοινωνικό τους περιβάλλον και την προσαρμογή τους σε μία κοινωνία η οποία διαθέτει ειδικούς κανόνες. Αφενός, η υπακοή στους κανόνες της φυλακής συνδράμει έτσι ώστε οι κρατούμενοι να αναπτύξουν αισθήματα ασφαλείας και απαλύνει τα αισθήματα απόρριψης και περιθωριοποίησης τα οποία βίωναν στην ευρύτερη κοινωνία. Ωστόσο από την άλλη πλευρά τους υποχρεώνει να αποδεχθούν

¹⁹⁸Στο ίδιο, σελ 3-13

¹⁹⁹Στο ίδιο, σελ 3-13

²⁰⁰Ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής (European Ombudsman) είναι θεσμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δέχεται και ερευνά καταγγελίες για κακοδιοίκηση κατά θεσμικών οργάνων ή οργανισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από πολίτες της Ένωσης και κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο που κατοικεί ή έχει την καταστατική του έδρα σε κράτος μέλος της ΕΕ (αρ. 43 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ). Συστάθηκε το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και βάση των δραστηριοτήτων του είναι το Στρασβούργου.

²⁰¹Χ. Ζαραφονίτου, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση, Κ. Πανάγος, Υποτροπή Αποφυλακισμένων στην Ελλάδα... στο Χρ. Ζαραφονίτου και Φ. Μηλιώνη, «Επάνοδος...», ό.π., σελ 41-84

την ταυτότητα του εγκληματία. Με τον τρόπο αυτό διαβρώνεται η προσωπικότητά τους και καταστέλλεται το σύνολο των επιθυμιών και δυνατοτήτων τους²⁰².

Παράλληλα, η κοινωνία της φυλακής έχει επίσης τάξεις όπου κυριαρχεί το δίκαιο του ισχυρότερου το οποίο επιβάλλεται με τη βία. Οπότε συχνά οι κρατούμενοι αισθάνονται ότι δεν έχουν ανθρώπινη αξία και ότι άλλα άτομα είναι αυτά που θα αποφασίσουν για τις δικές τους ανάγκες. Η καθημερινότητα στη φυλακή και η έλλειψη ενδιαφερόντων δημιουργούν στους κρατούμενους συναισθηματική αδιαφορία και σαφή μείωση της διανοητικής απόδοσης ενώ μπορεί να αναπτύξουν και ψυχικές διαταραχές²⁰³

Ο ισχυρός κλονισμός των οικογενειακών σχέσεων κατακλύζει, ταυτόχρονα, τους κρατούμενους από αισθήματα ενοχής, απόρριψης και άγχους. Οπότε αναπτύσσουν αντικοινωνική συμπεριφορά τόσο οι ίδιοι όσο και τα μέλη της οικογένειάς τους, αφού απομονώνονται και απορρίπτονται κοινωνικά.²⁰⁴

Οι κρατούμενοι με προβλήματα ψυχικής υγείας μεταφέρονται στην Ψυχιατρική Κλινική των Φυλακών Κορυδαλλού ή σε εξωτερικά δημόσια ψυχιατρεία. Η θεραπεία τους και η διάρκεια παραμονής τους σε αυτές τις μονάδες εξαρτώνται αποκλειστικά από τη γνώμη των γιατρών. Οι παραβάτες που θεωρούνται «εγκληματικά ανεύθυνοι» εξαιτίας προβλημάτων ψυχικής υγείας δεν φυλακίζονται καθόλου και η θεραπεία ψυχικής υγείας τους εξαρτάται από την επικινδυνότητά τους γεγονός που ορίζεται από τη δικαιοσύνη.²⁰⁵

Συχνά, αρκετοί από τους κρατούμενους είναι εξαρτημένοι από ναρκωτικές ουσίες, γεγονός που τους καθιστά ακόμη πιο ευάλωτους ως ομάδα. Το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη αναφέρει ότι γίνονται συντονισμένες προσπάθειες για τη θεραπεία και περίθαλψη των τοξικομανών κρατουμένων. Στην πλειονότητα των φυλακών λειτουργούν συμβουλευτικά προγράμματα απεξάρτησης από το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ), καθώς και η Μονάδα Θεραπείας Τοξικομανίας «18 Άνω», Ανώνυμων Ναρκωτικών και «Αρσις-Οργανισμός Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων».²⁰⁶ Ένα πρωτοποριακό ειδικό Κέντρο Απεξάρτησης

²⁰²Ν. Koulouris, W. Aloskofis, «Prison conditions in Greece». *Antigone*, 2013, σελ 29

²⁰³Μ. Αρχιμανδρίτου, «Η ανοιχτή έκτιση της ποινής», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2000, σελ 385-399

²⁰⁴Χ. Ζαραφονίτου, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση, Κ. Πανάγος, Υποτροπή Αποφυλακισμένων στην Ελλάδα... στο Χρ. Ζαραφονίτου και Φ. Μηλιώνη, «Επάνοδος...», ό.π., σελ 41-84

²⁰⁵Στο ίδιο, σελ 41-84

²⁰⁶Χρ. Ζαραφονίτου, Ε. Κοντοπούλου, Κ. Πανάγος, Ε. Ανίτση, Μ. Λεμπέση, «Εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στο πλαίσιο του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων: Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις». *Εγκληματολογία*, 8, 2018, σελ 20-37

Κρατουμένων λειτουργεί και στον Ελαιώνα Θήβας, το οποίο εποπτεύεται και αυτό από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη²⁰⁷. Οι θεραπευτικές κοινότητες του ΚΕΘΕΑ υπάρχουν σε δύο φυλακές, τον Κορυδαλλό εκ των οποίων μια ανδρική και μια γυναικεία και τις Γυναικείες Φυλακές Ελεώνα Θήβας. Άτομα με συμπτώματα στέρησης κατά την εισαγωγή τους αποστέλλονται στην Ψυχιατρική Κλινική των Φυλακών Κορυδαλλού. Επίσης προωθείται η πιλοτική λειτουργία προγράμματος παράδοσης αναπληρωτών στις φυλακές Κορυδαλλού και Πάτρας (που βρίσκεται σε προπαρασκευαστικό στάδιο)²⁰⁸ Σε πολλές περιπτώσεις, τα φάρμακα συνταγογραφούνται από ψυχιάτρους που εργάζονται ή επισκέπτονται τις φυλακές. Γενικά όμως, τα ναρκωτικά βρίσκονται εύκολα στις φυλακές, νόμιμα ή παράνομα, και πολλοί κρατούμενοι συνεχίζουν ή ξεκινούν τη χρήση ναρκωτικών σε αυτές.²⁰⁹

Κεφάλαιο 6: Προγράμματα κοινωνικής επανένταξης εκτός των σωφρονιστικών καταστημάτων

6.1 Ο ρόλος της εργασίας- Καλή πρακτική από την Ελλάδα ΚΟΙΝΣΕΠ Νέοι Ορίζοντες

Όπως πληθώρα ερευνών έχει αναφέρει, το πεδίο της Κοινωνικής Οικονομίας διαθέτει μια ισχυρή δυναμική και για το λόγο αυτό θεωρείται ως προτεραιότητα της πολιτικής ατζέντας ειδικότερα σχετικά με θέματα κοινωνικής και εργασιακής επανένταξης²¹⁰. Ήδη σε ευρωπαϊκό επίπεδο 2 εκατομμύρια επιχειρήσεις οι οποίες συνιστούν το 1/10 των σχετικών φορέων αποτελούν Κοινωνικές Επιχειρήσεις, απασχολώντας πάνω από 11 εκατομμύρια άτομα, περίπου, δηλαδή, το 6% όλων των απασχολούμενων στην Ευρώπη²¹¹.

Στην Ελλάδα μόλις το 2011 ψηφίστηκε ο ν.4019/2011 ο οποίος και επικαιροποιήθηκε με το ν.4430/2016 για την θεσμοθέτηση των ΚΟΙΝΣΕΠ. Οι Κοινωνικές Επιχειρήσεις αποσκοπούν μέσω της λειτουργίας τους στην κοινωνική και

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ 20-37

²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ 20-37

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ 20-37

²¹⁰ J. Defourny and M. Nyssens, «Fundamentals for an International Typology of Social Enterprise Models» ICSEM, *International Comparative Social Enterprise Models*, Working Papers. n°33, 2017

²¹¹ Χρ. Ζαραφωνίτου, Ε. Κοντοπούλου, Κ. Πανάγος, Ε. Ανίτση, Μ. Λεμπέση, ό.π., σελ 20-37

εργασιακή ένταξη ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, όπως των αποφυλακισμένων²¹².

Στην Ελλάδα λειτουργούν ποικίλοι τύποι Κοιν.Σ. Επ. ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό τους :

- Κοιν.Σ. Επ. Ένταξης Ευάλωτων Ομάδων. Ποσοστό 30% κατ' ελάχιστον των μελών και των εργαζομένων στις επιχειρήσεις αυτές ανήκουν υποχρεωτικά σε αυτές τις κατηγορίες.
- Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης Ειδικών Ομάδων. Ποσοστό 50% κατ' ελάχιστον των μελών και των εργαζομένων στις επιχειρήσεις αυτές ανήκουν υποχρεωτικά σε αυτές τις κατηγορίες.
- Οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) του άρθρου 12 του ν. 2716/1999, θεωρούνται αυτοδικαίως Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης.
- Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικής και Κοινωνικής ωφέλειας, οι οποίες αναπτύσσουν δραστηριότητες «βιώσιμης ανάπτυξης», ή και παρέχουν «κοινωνικές υπηρεσίες γενικού ενδιαφέροντος»²¹³.

Στην Ευρώπη δραστηριοποιούνται διάφορες Κοινωνικές Επιχειρήσεις οι οποίες σκοπεύουν στο να εξασφαλίζουν απασχόληση μεγάλης διάρκειας σε ανέργους προκειμένου αυτοί να αποκτήσουν κοινωνική και επαγγελματική αυτονομία. Χαρακτηριστικά είναι τα κέντρα για την προσαρμογή στην εργασιακή ζωή της Γαλλίας, τα οποία απασχολούν άτομα με σοβαρά ψυχολογικά και κοινωνικά προβλήματα, συμπεριλαμβανομένων αποφυλακισμένων ατόμων και επίσης υπάρχουν και τα επαγγελματικά κέντρα στην Ισπανία, τα οποία δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας για τα άτομα με αναπηρίες.²¹⁴

Στην Ελλάδα, οι Κοινωνικές Επιχειρήσεις Ένταξης έχουν ενεργά προγράμματα τα οποία προσφέρουν μόνιμες αυτοχρηματοδοτούμενες θέσεις εργασίας, αλλά κυριότερα επικεντρώνονται στην εκπόνηση προγραμμάτων κοινωνικοποίησης διαμέσου της παραγωγικής δραστηριότητας²¹⁵, οπότε ενδείκνυνται ιδιαίτερα για να

²¹²J. Defourny and M. Nyssens, ό.π.

²¹³Χρ. Τσιλίκης, Χρ.Μ. Γάκου, «Κοινωνική επιχειρηματικότητα και σωφρονιστική. Προτεινόμενο μοντέλο εργασιακής επανένταξης έγκλειστων και αποφυλακισμένων στην Ελλάδα» *Κοινωνική πολιτική*, 9, 2018, σελ 88-110

²¹⁴C. Davister, J. Defourny and O. Grégoire, «Work Integration Social Enterprises in the European Union: an Overview of Existing Models» *EMES, European Research Network*, No 04/40, 2004, σελ 3-24

²¹⁵Χρ. Τσιλίκης, Χρ. Μ. Γάκου, ό.π, σελ 88-109

χρησιμοποιηθούν στα σωφρονιστικά καταστήματα. Αναντίρρητα, οι φυλακισμένοι ή αποφυλακισμένοι δύνανται να απασχοληθούν σε Κοινωνικές Επιχειρήσεις Ένταξης σε όλους σχεδόν τους παραπάνω τύπους προγραμμάτων κοινωνικής και εργασιακής ένταξης.²¹⁶ Χαρακτηριστική περίπτωση επιτυχημένης ΚΟΙΝΣΕΠ είναι εκείνη με την ονομασία ΝΕΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ η οποία διοικείται από μεικτό πληθυσμό έτσι ώστε να αποφεύγεται ο κοινωνικός αποκλεισμός και ο στιγματισμός των ατόμων που μετέχουν.

Η Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση, με το διακριτικό τίτλο “Νέοι Ορίζοντες” ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 2014 (Ν.4019/2011), μέσω του προγράμματος ΤΟΠΕΚΟ που σημαίνει “Τοπικές Δράσεις Κοινωνικής Ένταξης για Ευάλωτες Ομάδες”. Αυτό είχε ως αντικείμενο την ενεργοποίηση και την κινητοποίηση των τοπικών φορέων, με στόχο την εξασφάλιση της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης, για ανέργους ευάλωτων κοινωνικά ομάδων. Επρόκειτο για δράση του επιχειρησιακού προγράμματος “Ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού 2007-2013”, το οποίο σχεδίασε και διαχειρίστηκε το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας.²¹⁷

Η «Επάνοδος» ήταν ο συντονιστής φορέας ενός προγράμματος που λειτούργησε το 2012, ώστε οι άνεργοι αποφυλακισμένοι/αποφυλακισμένες να προετοιμαστούν για την είσοδο τους στην αγορά εργασίας (μετείχαν και οι “Άρσις” και το “Δίκτυο Απασχόλησης και Κοινωνικής Μέριμνας”). Το σχέδιο δράσης αφορούσε τη στήριξη 60 αποφυλακισμένων, οι οποίοι είχαν προβλήματα με κοινωνική απομόνωση, οικονομική ανέχεια, προσωπικά αδιέξοδα και τους έδινε κατάρτιση ανάλογα με τον τομέα της επιλογής τους. Οι τομείς κατάρτισης ήταν τρεις: 1) ηλεκτρονικοί υπολογιστές, 2) διαμόρφωση, συντήρηση και φύλαξη χώρων πρασίνου και 3) κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα”. Ακολούθως χωρίστηκαν σε 3 ομάδες των 20 και ξεκίνησαν την εκπαίδευση. Για παράδειγμα, στην κοινωνική οικονομία ήταν διάρκειας 60 ωρών, εκ των οποίων οι 48 ήταν θεωρητικής κατάρτισης και οι 12 πρακτικής άσκησης.²¹⁸

²¹⁶ Δίκτυο ΚοινΣεπ «Νέοι Ορίζοντες η μοναδική ΚοινΣεπ Ένταξης στην Ελλάδα, που διοικείται από αποφυλακισμένους» (ΚοινΣεπ, 2016) <<https://koinsep.org/%ce%bd%ce%ad%ce%bf%ce%b9-%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b6%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%b5%cf%82-%ce%b7-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%83%ce%b5%cf%80-%ce%ad%ce%bd%cf%84/>> ανακτήθηκε 20 Δεκεμβρίου 2022

²¹⁷ Στο ίδιο, σελ 88-110

²¹⁸ Χρ.Τσιλίκης, Χρ.-Μ. Γάκου, «Κοινωνική επιχειρηματικότητα και σωφρονιστική»...,όπ., σελ 88-110

Ως κατάληξη του προγράμματος, οι δημιουργοί ήθελαν να δημιουργηθεί μια Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση, για να δουν πώς αυτό το μοντέλο μπορεί να λειτουργήσει και να βοηθήσει, στη δεδομένη οικονομία και έτσι προέκυψαν οι “Νέοι Ορίζοντες”.²¹⁹

Οι “Νέοι Ορίζοντες” είναι η μοναδική Κοιν.Σ. Επ. ένταξης στην Ελλάδα και η τρίτη στην Ευρώπη (υπάρχει μία στη Φινλανδία και μια στη Μεγάλη Βρετανία), της οποίας τα ιδρυτικά μέλη είναι αποφυλακισμένοι. Ο κύριος λόγος αυτής της κατακόρυφης μείωσης από όσες προσπάθησαν, σε όσες εξακολουθούν να υφίστανται, είναι η μάχη που έδωσαν με τη γραφειοκρατία.²²⁰

6.2 Ο ρόλος της εκπαίδευσης

Ο όρος «κοινωνική επανένταξη», όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, αναφέρεται στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης των αποφυλακισμένων στο κοινωνικό περιβάλλον. Η εκπαίδευση όπως θα διαφανεί στη συνέχεια διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο.²²¹

Η έρευνα δείχνει ότι για τα άτομα που είναι έγκλειστα, η συμμετοχή σε προγράμματα κολεγίων όχι μόνο βελτιώνει τη ζωή τους και των οικογενειών τους, αλλά ωφελεί και ολόκληρες κοινότητες.²²² Το 95% των ανθρώπων που βρίσκονται στη φυλακή αποφυλακίζονται και επιστρέφουν τελικά στο σπίτι. Με πτυχίο κολεγίου, είναι σε καλύτερη θέση για να εξασφαλίσουν καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, να βρουν σταθερή στέγαση και να εξασφαλίσουν τις οικογένειές τους. Οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε προγράμματα κολεγίων στη φυλακή έχουν επίσης 48 % λιγότερες πιθανότητες να επιστρέψουν στη φυλακή, γεγονός που θα μπορούσε να μειώσει τις δαπάνες των κρατικών φυλακών σε όλη τη χώρα έως και 365,8 εκατομμύρια δολάρια ετησίως. Και κάθε δολάριο που επενδύεται στην εκπαίδευση στη φυλακή εξοικονομούνται τέσσερα έως πέντε δολάρια στους φορολογούμενους από το μειωμένο κόστος φυλάκισης. Η συντήρηση τόσων κρατουμένων στα σωφρονιστικά καταστήματα, έτσι ώστε να διαβιούν σε ανθρώπινες συνθήκες είναι ιδιαίτερα δαπανηρή για τον προϋπολογισμό οποιουδήποτε κράτους, το ίδιο ισχύει και για το κόστος που έχουν τα εγκλήματα τους στους πολίτες χωρίς μάλιστα να υπάρχει

²¹⁹Στο ίδιο, σελ 88-110

²²⁰Στο ίδιο,σελ 88-110

²²¹C. Davister, J.Defourmy J. and O.Grégoire O, «Work Integration Social Enterprises...»,ό.π., σελ 3-24

²²²J. Boman J., T. Mowen, «Building the Ties that Bind, Breaking the Ties that Don't» *Criminology & Public Policy*, Vol.16, 3, 2017, σελ 753-774.

οποιοδήποτε ανταποδοτικό όφελος. Αντίθετα, μέσω της εκπαίδευσης όχι μόνο απομακρύνεται η πιθανότητα φυλάκισης και μάλιστα το άτομο αναπτύσσει ευκαιρίες, να ενταχθεί στην κοινωνία, και να λειτουργήσει ανταποδοτικά.²²³

Η εκπαίδευση είναι μεταμορφωτική και οι άνθρωποι που μπόρεσαν να αποκτήσουν πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ενώ ήταν φυλακισμένοι λένε ότι τους έκανε να αισθάνονται αισιόδοξοι, σίγουροι και ενδυναμωμένοι. Η εκπαίδευση στη φυλακή έχει αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα. Για παράδειγμα, τα στοιχεία έχουν δείξει ότι οι δράστες που συμμετείχαν σε εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προγράμματα κατά την διάρκεια της φυλάκισής τους είναι πιο πιθανό να επανέλθουν στην αγορά εργασίας μετά την αποφυλάκισή τους σε σχέση με τους κρατούμενους που δεν συμμετείχαν στη μάθηση. Έχει επίσης διαπιστωθεί ότι η εκπαίδευση συμβάλλει σημαντικά στην κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων.²²⁴

6.3 Ο ρόλος της οικογένειας

Η σημασία της υποστήριξης της οικογένειας έχει τονιστεί τόσο σε ποιοτικές όσο και σε ποσοτικές ερευνητικές προσπάθειες χρησιμοποιώντας μια ποικιλία δειγμάτων. Η υπάρχουσα έρευνα έχει δείξει ότι η υποστήριξη της οικογένειας σχετίζεται με μειωμένη υποτροπή²²⁵, αυξημένες πιθανότητες απασχόλησης²²⁶ και καλύτερα αποτελέσματα ψυχικής υγείας²²⁷ κατά την επανεισαγωγή. Έχει υποστηριχτεί ότι για τους περισσότερους πρώην κρατούμενους, οι σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας είναι κρίσιμες για την επιτυχή επανένταξη.²²⁸

Εκτός από ένα μέτριο επίπεδο εμπειρικής υποστήριξης, αυτά τα ευρήματα μπορούν να γίνουν κατανοητά μέσω της εγκληματολογικής θεωρίας. Από την οπτική γωνία τόσο του κοινωνικού ελέγχου²²⁹ όσο και του διαφορικού εξαναγκασμού και της κοινωνικής υποστήριξης²³⁰, τα μέλη της οικογένειας παρέχουν τόσο ισχυρούς στοργικούς δεσμούς (όπως συναισθηματική υποστήριξη και προσκόλληση) όσο και

²²³ C. Davister, J. Defourny and O. Grégoire, ό.π., σελ 3-24

²²⁴ D. Wallace, C. Fahmy, L. Cotton et al. «Examining the Role of Familiar Support During Prison and After Release on Post-Incarceration Mental Health», *International Journal of Offender Therapy Comparative Criminology*, Vol. 60(1), 2016, σελ 3-20

²²⁵ Davister Cath., Defourny J. and Grégoire O., ό.π., σελ 3-24

²²⁶ M.T. Berg and B.M. Huebner, «Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism». *Justice Quarterly*, Vol. 28, 2, 2011, σελ 382-410

²²⁷ C. Davister, J. Defourny and O. Grégoire, ό.π., σελ 3-24

²²⁸ R. L. Naser and C. A. Visser, «Family Members' Experiences with Incarceration and Reentry», *Western Criminology Review*, 7, 2006, σελ 20-31

²²⁹ T. Hirschi, «*Causes of delinquency*» University of California Press, 1961, σελ 122-127

²³⁰ Στο ίδιο, σελ 122-129

σημαντικούς μηχανισμούς κοινωνικής υποστήριξης (όπως στέγαση, μεταφορά και οικονομική υποστήριξη) στο άτομο που επιστρέφει, που χρησιμεύει στη μείωση της υποτροπής και στην προώθηση επιτυχών αποτελεσμάτων επανεισόδου.²³¹

Άνδρες και γυναίκες τείνουν να αναφέρουν υψηλά επίπεδα αντιληπτής συναισθηματικής οικογενειακής υποστήριξης τόσο πριν από την απελευθέρωση, όσο και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας επανεισόδου.²³² Τα μέλη της οικογένειας είναι πολύ πιο πιθανό να παραβλέψουν το αρνητικό στίγμα που συνδέεται με το «έχει ένα ιστορικό» (he has a history) από άλλα μέλη της κοινωνίας²³³, και προηγούμενη εργασία έχει δείξει ότι τα μέλη της οικογένειας αναφέρουν ότι θέλουν να υποστηρίξουν συναισθηματικά το μέλος της οικογένειάς τους που επέστρεψε²³⁴. Στην πραγματικότητα, οι οικογένειες τείνουν να σηματοδοτούν την απελευθέρωση ενός συγγενή με μια γιορτή για να εκφράσουν τη στοργική τους υποστήριξη²³⁵. Άτομα που στερούνται στοργικής οικογενειακής υποστήριξης ή που παρουσιάζουν μείωση της στοργικής υποστήριξης κατά τη διαδικασία επανεισόδου, μπορεί να τεθούν σε κίνδυνο υποτροπής.²³⁶

Σε μια μελέτη που χρησιμοποιεί τα δεδομένα του Returning Home, οι μελετητές παρατήρησαν ότι πολλαπλές διαστάσεις της οικογενειακής υποστήριξης επηρεάζονται από τον εγκλεισμό. Για παράδειγμα, οι συγγραφείς δείχνουν ότι ορισμένες εμπειρίες κατά τη διάρκεια της φυλάκισης μπορούν να αλλάξουν την ποσότητα της οργανικής και συναισθηματικής υποστήριξης που λαμβάνει ένα άτομο κατά την αποφυλάκισή του. Ωστόσο, οι συγγραφείς δεν αποδεικνύουν πώς σχετίζονται συγκεκριμένες μορφές οικογενειακής υποστήριξης με τα αποτελέσματα της επανεισόδου.²³⁷

Σε πρακτικό επίπεδο, οι οικογένειες μπορεί να διευκολύνουν τον προληπτικό σχεδιασμό μετά την επάνοδο στην κοινωνία. Η εμπειρία επανένταξης είναι μια βασική μετάβαση, ωστόσο συχνά είναι γεμάτη αβεβαιότητα. Πολλά άτομα στα

²³¹ Στο ίδιο, σελ 122-129

²³² R.L. Naser and C.A. Visser, ό.π., σελ 20-31

²³³ Sh. Ekland-Olson, D.M. Barrick and E.C. Lawrence «Prison Overcrowding and Disciplinary Problems: An Analysis of the Texas Prison System» *The Journal of Applied Behavioral Science*, Vol. 19, 2, 1983, σελ 163-176

²³⁴ S.Grieb, A. Crawford, J. Fields et al. «The Stress Will Kill You: Prisoner Reentry as Experienced by Family Members and the Urgent Need for Support Services», *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, Johns Hopkins University Press, Vol. 25, 3, 2014, σελ 1183-1200

²³⁵ B. Western, A. A. Braga, J. Davis and C. Sirois «Stress and Hardship After Prison», *American Journal of Sociology*, Vol. 120, 5, 2015, σελ 1512-1532

²³⁶ Sh Ekland-Olson, D.M Barrick and E.C Lawrence, ό.π, σελ 163-176

²³⁷ T.J. Mowen, and C. A. Visser «Changing the Ties that Bind. How Incarceration Impacts Family Relationships», *Criminology & Public Policy*, Vol. 15, 2, 2016, σελ 503-528

πρόθυρα της απελευθέρωσης δεν γνωρίζουν πού θα ζήσουν ²³⁸, που θα εργαστούν ή πώς θα συντηρηθούν οικονομικά. Η δημιουργία σχεδίων πριν από την απελευθέρωση μπορεί να διευκολύνει την επανένταξη και να θέσει τους παραβάτες σε μια πορεία προς τη συμβατική ζωή κατά την έναρξη της επανένταξης. ²³⁹

Οι οικογένειες μπορούν να λειτουργήσουν ως διευκολυντές της επιτυχούς επανόδου, βοηθώντας στη στέγαση, την απασχόληση και στηρίζοντας τα άτομα οικονομικά. Οι έγκλειστοι σε ένα κατάσταση κράτησης συχνά βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην οικογενειακή υποστήριξη κατά την επανείσοδο ²⁴⁰. Σε μια μελέτη 413 ανδρών που έλαβαν συνέντευξη 2-3 μήνες μετά την αποφυλάκιση από την κρατική φυλακή, το 86% ανέφερε ότι ζούσε αυτή τη στιγμή με τουλάχιστον ένα μέλος της οικογένειας και το 73% όσων έψαχναν για δουλειά μίλησαν στην οικογένεια ως μέσο εύρεσης εργασίας. ²⁴¹

6.4 Θεραπευτικά προγράμματα

Ένα σημαντικό συστατικό των θεραπευτικών προγραμμάτων των αποφυλακισμένων είναι η πρόληψη της υποτροπής και η μετέπειτα φροντίδα ²⁴². Σε αυτό το μέρος της θεραπείας ο δρών δημιουργεί ένα σχέδιο για να τον βοηθήσει να μην επιστρέψει σε έναν τρόπο ζωής που σχετίζεται με τα ναρκωτικά μετά την απελευθέρωση ²⁴³. Εδώ, οι αρχές του κινδύνου, της ανάγκης και της ανταπόκρισης είναι και πάλι σημαντικές, καθώς οι παραβάτες συνήθως επιστρέφουν στην ίδια περιοχή στην οποία διέμεναν όταν διέπραξαν την παράβασή τους ²⁴⁴. Η αρχική αξιολόγηση που αντιμετώπισε τους διάφορους κινδύνους, τις ανάγκες και τα επίπεδα ανταπόκρισης του δράστη θα βοηθήσει στην κατάρτιση του σχεδίου πρόληψης της υποτροπής. Είναι επίσης σημαντικό για το νοσηλευτικό προσωπικό και τον επιτηρητή της δοκιμασίας/αποφυλάκισης να μοιραστούν την αξιολόγηση των παραγόντων κινδύνου του δράστη. Με αυτόν τον τρόπο, οι δύο μπορούν να εργαστούν από κοινού για να

²³⁸R.L. McLean, J. Robarge, and. S.G. Sherman «Release from Jail: Moment of Crisis or Window of Opportunity for Female Detainees?» *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine*, Vol 83, 3, 2006, σελ 382- 393

²³⁹T. J. Mowen, and C.A. Visher, ό.π, σελ 503-528

²⁴⁰R. Naser R. and C.A. Visher, «Family Members' Experiences with Incarceration and Reentry» *Western Criminology Review*, Vol. 7, 2006, σελ 20-31

²⁴¹T. J. Mowen, and C.A. Visher, ό.π, σελ 503-528

²⁴²E. Slaght „ «Focusing on the Family in the Treatment of Substance Abusing Criminal Offenders», *Journal of Drug Education*, Vol. 29,1, 1999, σελ 53–62

²⁴³T. J. Mowen, and C.A. Visher, ό.π., σελ 503-528

²⁴⁴S. Liu , J. Pickett και T. Baker , «Inside the black box: Prison visitation, the costs of offending, and inmate social capital», *Criminal Justice Policy Review*, Vol 27, 8, 2014, σελ 1-25

βοηθήσουν τον δράστη να μειώσει την πιθανότητα υποτροπής και επανάληψης του αδικήματος. Επιπλέον, η διαδικασία αξιολόγησης θα πρέπει να είναι συνεχής καθ' όλη τη διάρκεια της θεραπευτικής διαδικασίας, προκειμένου το επίπεδο φροντίδας και επίβλεψης να τροποποιηθεί ανάλογα. Η δημιουργία ενός συστήματος υποστήριξης, είτε βασίζεται στην οικογένεια είτε σε συνομηλίκους, είναι κρίσιμη σε αυτό το στάδιο της θεραπείας²⁴⁵.

Σύμφωνα με άλλη πηγή έχει διαπιστωθεί ότι οι οικογενειακές επιρροές είναι κυρίαρχος παράγοντας για το εάν ένας αποφυλακισμένος δράστης επιστρέφει στη χρήση ναρκωτικών ή όχι. Η αποσαφήνιση των οικογενειακών ρόλων από τον θεραπευτή ή τον επόπτη, με στόχο να βοηθήσει τον δράστη να διατηρήσει τη νηφαλιότητά του, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της θεραπείας.²⁴⁶ Από την άλλη, σε ορισμένες περιπτώσεις η οικογένεια θα είναι απλώς «ένανσμα» χρήσης και δεν μπορεί να είναι στήριγμα. Ένας τρόπος για να αντιμετωπιστεί η μη υποστηρικτική οικογένεια είναι να αναπτυχθούν πρόσθετα υποστηρικτικά δίκτυα στην κοινότητα.²⁴⁷

Εάν ο δράστης εμπλέκεται σε ένα πρόγραμμα θεραπευτικής κοινοτικής θεραπείας, αυτό θα βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε άτομα επίσης εξαρτημένα ή παραβατικά και μπορεί εκ πρώτης όψεως κάτι τέτοιο να θεωρείται αρνητικό, ωστόσο η συναναστροφή με άτομα με παρόμοια προβλήματα μπορεί και να είναι υποστηρικτική για τον ίδιο δεδομένου ότι οι όροι επίβλεψης δεν τείνουν να επιτρέπουν τη συνεχή συναναστροφή με άτομα με παρόμοια προβλήματα.²⁴⁸ Η εβδομαδιαία ή πιο συχνή συμμετοχή η οποία αφορά την εκπλήρωση συγκεκριμένων βημάτων έχει βρεθεί ότι είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τη διατήρηση της μακροχρόνιας αποχής ενός δράστη από τη χρήση ουσιών.²⁴⁹ Επιπλέον, η χρήση μεταβατικών ρυθμίσεων διαβίωσης όπως το Oxford House ήταν αποτελεσματική στο να κρατήσει τους παραβάτες μακριά από τα οικογενειακά ερεθίσματα στο σπίτι.²⁵⁰ Όλο και περισσότερες έρευνες καταλήγουν ότι τα θεραπευτικά προγράμματα της φυλακής δεν επαρκούν αλλά χρειάζονται και θεραπείες οι οποίες να είναι

²⁴⁵T.J. Mowen, and C.A. Visher, ό.π, σελ 503-528

²⁴⁶T. J. Mowen, and C.A. Visher, ό.π, σελ 503-528

²⁴⁷C. Dowden, D. Antonowicz and D.A. Andrews, «The Effectiveness of Relapse Prevention With Offenders: A Meta-Analysis» *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 47, 5 2003, σελ 516-528

²⁴⁸J.A. Inciardi, S.S. Martin and C.A. Butzin, «Five-year outcomes of therapeutic community treatment of drug-involved offenders after release from prison» *Crime and Delinquency*, Vol.50, 1, 2004, σελ 88-107

²⁴⁹Στο ίδιο, σελ 88-107

²⁵⁰Στο ίδιο, σελ 88-107

συντονισμένες και να συνεχίζονται και μετά με προγράμματα παρακολούθησης προκειμένου να υπάρξουν σοβαρά αποτελέσματα μείωσης της υποτροπής Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για εκείνους τους παραβάτες που ολοκληρώνουν τη μετέπειτα θεραπεία.²⁵¹ Η μετα-ανάλυση του Dowden και των συνεργατών του αποκάλυψε μια μέση μείωση της υποτροπής κατά 15% για τα προγράμματα πρόληψης της υποτροπής σε σύγκριση με άλλα προγράμματα θεραπείας και ομάδες ελέγχου. Επιπλέον, διαπίστωσαν ότι τα προγράμματα που τηρούν τις αρχές του κινδύνου, της ανάγκης και της ανταπόκρισης συνήθως απέδιδαν τα καλύτερα αποτελέσματα.²⁵² Επιπλέον, έχει βρεθεί ότι οι γνωστικές-συμπεριφορικές προσεγγίσεις που βασίζονται στην πρόληψη της υποτροπής είναι αποτελεσματικές για τη μείωση της συχνότητας των επεισοδίων υποτροπής καθώς και της έντασης των επεισοδίων λήξης ή και υποτροπής μεταξύ των παραβατών που συνέχισαν τη χρήση μετά τη θεραπεία.²⁵³

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η υποτροπή ενός εξαρτημένου παραβάτη δεν σημαίνει μόνο χρήση ουσίας, αλλά και επιστροφή σε ένα συμβάν που θα μπορούσε να προκαλέσει τη χρήση. Θυμηθείτε ότι κεντρικό στοιχείο του μοντέλου πρόληψης της υποτροπής είναι η λεπτομερής ταξινόμηση παραγόντων ή καταστάσεων που μπορούν να επισπεύσουν επεισόδια υποτροπής.²⁵⁴ Το εύρημα μελετητών είναι σημαντικό επειδή εξετάστηκε η χρήση ναρκωτικών, σε αντίθεση με το να εστιάσει κανείς την προσοχή του αποκλειστικά στην υποτροπή. Υποδηλώνει ότι η υποτροπή είναι μια πιθανή εμπειρία για έναν δράστη σε ανάκαμψη. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται η υποτροπή είναι το σημείο όπου το μοντέλο διατήρησης της θεραπείας στρέφεται στην κοινή προσπάθεια του θεραπευτικού προσωπικού που εργάζεται με τον πελάτη και του υπαλλήλου ελέγχου αποφυλάκισης που επιβλέπει τον δράστη.²⁵⁵

Στην Ελλάδα δυστυχώς δεν υπάρχουν αντίστοιχα προγράμματα πέρα από εκείνα του ΚΕΘΕΑ που αναφέρθηκαν νωρίτερα.

²⁵¹C. Dowden, D. Antonowicz and D.A Andrews, ό.π., σελ 516-528

²⁵²Στο ίδιο, σελ 516-528

²⁵³M.E. Larimer, R. Palmer, «Relapse prevention: An overview of Marlatt's cognitive-behavioral model» *Alcohol Research and Health*, Vol.23, 2, 1999, σελ 151-160

²⁵⁴Στο ίδιο, σελ 151-160

²⁵⁵M.E. Larimer, R. Palmer,ό.π., σελ 151-160

Κεφάλαιο 7: Προβλήματα που λειτουργούν ως τροχοπέδη στην κοινωνική επανένταξη

Ο κρατούμενος υπόκειται συχνά, όπως διαφάνηκε και από τις άλλες ενότητες, σε μια ποινική μεταχείριση από την κοινωνία η οποία αφορά τις συνθήκες της ζωής του πολύ πέρα από την ποινή και το διάστημα που την εκτίει. Ως ποινική μεταχείριση ορίζεται ευρεία κάθε μορφή αντίδρασης κατά του εγκληματία, ανεξάρτητα του περιεχομένου της αντίδρασης αυτής. Δηλαδή υπ' αυτή την έννοια, ο όρος μεταχείριση του εγκληματία είναι συνώνυμος με τον όρο θεσμική ή πολιτειακή αντίδραση κατά του εγκληματία.²⁵⁶

Στην στενότερη της έννοια η ποινική μεταχείριση συνιστούν οι τρόποι και τα μέσα δράσης πάνω στον εγκληματία με σκοπό την άσκηση επίδρασης στην συμπεριφορά του και γενικότερα στον τρόπον της ζωής του, ώστε να επιτευχθεί η βελτίωσή του και η κοινωνική του αποκατάσταση.²⁵⁷

Τα άτομα που αποφυλακίζονται από σωφρονιστικά ιδρύματα αντιμετωπίζουν μια σειρά από κοινωνικές, οικονομικές και προσωπικές προκλήσεις που τείνουν να γίνουν εμπόδια στην επιτυχή και γρήγορη επανένταξη στην κοινωνία.²⁵⁸ Υπάρχουν ποικίλοι παράγοντες που υποδαυλίζουν αυτές τις προκλήσεις. Μερικές από αυτές τις προκλήσεις είναι αποτέλεσμα των προηγούμενων εμπειριών των δραστών και άλλες συνδέονται πιο άμεσα με τις συνέπειες του εγκλεισμού και την ακόλουθη δύσκολη μετάβαση πίσω στην κοινότητα.²⁵⁹ Οι αποφυλακισμένοι μπορεί να έχουν ιστορικό κοινωνικής απομόνωσης και περιθωριοποίησης, σωματικής ή συναισθηματικής κακοποίησης, κακής απασχόλησης ή ανεργίας και εμπλοκής σε εγκληματικό τρόπο ζωής που ξεκίνησε από νεαρή ηλικία. Επίσης, οι αποφυλακισμένοι μπορεί να αντιμετωπίζουν προκλήσεις εξαιτίας σωματικών και ψυχικών αναπηριών, αλλά και προβλήματα υγείας που μπορεί να σχετίζονται με την κατάχρηση ουσιών και τον εθισμό στα ναρκωτικά.²⁶⁰

²⁵⁶C. Debuyst, «Ηθολογικό πρότυπο και εγκληματολογία», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 1999 σελ 169-172

²⁵⁷M.E. Larimer, R. Palmer, ό.π., σελ 151-160

²⁵⁸C.A. Visher, N.W. Bakken and W. D. Gunter, «Fatherhood, community reintegration, and successful outcomes» *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol. 52, 9, 2013, σελ 451-469

²⁵⁹M. Borzycki «Interventions for prisoners returning to the community» *Australian Institute of Criminology for the Community Safety and Justice Branch of the Australian Government Attorney-General's Department*, 2005, σελ 11-18

²⁶⁰C.A. Visher, N.W. Bakken and W. D. Gunter, ό.π, σελ 451-469

Πολλοί αποφυλακισμένοι αντιμετωπίζουν ελλείμματα στις δεξιότητες τους, που τους δυσκολεύουν να ανταγωνιστούν και να επιτύχουν στην κοινότητα, όπως φτωχές διαπροσωπικές δεξιότητες, χαμηλά επίπεδα τυπικής εκπαίδευσης, αναλφαβητισμός κακή γνωστική ή συναισθηματική λειτουργία, έλλειψη προγραμματισμού και απουσία δεξιοτήτων οικονομικής διαχείρισης. Υπάρχουν επίσης, αρκετές πρακτικές προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσουν τα άτομα κατά τη στιγμή της αποφυλάκισής τους, συμπεριλαμβανομένης της εύρεσης κατάλληλου καταλύματος με πολύ περιορισμένα μέσα, της οικονομικής διαχείρισης με ελάχιστες ή καθόλου αποταμιεύσεις έως ότου αρχίσουν να κερδίζουν κάποια νόμιμη αμοιβή, πρόσβαση σε μια σειρά από καθημερινές ανάγκες και πρόσβαση σε υπηρεσίες και υποστήριξη για τις συγκεκριμένες ανάγκες τους.²⁶¹

Η περίοδος μετάβασης από την κράτηση στην ένταξη στην κοινότητα μπορεί να είναι ιδιαίτερα δύσκολη για τους παραβάτες και να συμβάλλει στο άγχος που σχετίζεται με την ένταξη στην κοινότητα. Η περίοδος φυλάκισης μπορεί από μόνη της να είχε αρκετές «παράπλευρες επιπτώσεις» σε πολλούς αποφυλακισμένους καθώς ενδεχομένως να έχασαν τα προς το ζην, τα προσωπικά τους αντικείμενα, την ικανότητά τους να διατηρούν στέγη για τον εαυτό τους, και την οικογένειά τους, μπορεί να έχουν χάσει σημαντικές προσωπικές σχέσεις και ο εγκλεισμός μπορεί να έχει βλάψει τα κοινωνικά τους δίκτυα. Ακόμη μπορεί να έχουν αντιμετωπίσει δυσκολίες ψυχικής υγείας ή να έχουν αποκτήσει αυτοκαταστροφικές συνήθειες και συμπεριφορές. Η έλλειψη στέγης, ειδικότερα, μπορεί να θέσει τους νέους σε κίνδυνο προσβολής.²⁶²

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν κάποιοι από τους ανωτέρω παράγοντες και συγκεκριμένα η ανεργία και η έλλειψη στέγης, το ποινικό μητρώο, οι παρεπόμενες ποινές καθώς και ο ιδρυματισμός και ο υπερπληθυσμός των σωφρονιστικών καταστημάτων.

7.1 Η ανεργία και η έλλειψη στέγης

Ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων μπαίνει και βγαίνει στα σωφρονιστικά καταστήματα όντας άστεγος ή άνεργος ή και τα δύο. Ακόμη και πρώην παραβάτες που είχαν σπίτι και δουλειά πριν τη φυλακή μπορεί να έχουν χάσει και τα δύο μετά

²⁶¹ M. T. Berg and B. M. Huebner, «Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism». *Justice Quarterly*, Vol. 28, 2, 2011 σελ 382-410

²⁶² Στο ίδιο, ό.π, σελ 382-410

την αποφυλάκισή τους. Έχοντας πρόσβαση σε επαρκή, οικονομικά προσιτής τιμές καταλύματα και κατάλληλες ευκαιρίες απασχόλησης, γεγονότα που ενδεχομένως να επηρεάσουν δραματικά την πιθανότητα επιτυχούς επανεγκατάστασης ενός πρώην κρατουμένου.²⁶³ Η ανεργία είναι ένας σημαντικός παράγοντας που ενδεχομένως να οδηγήσει στο έγκλημα και η καταπολέμηση της μπορεί να επηρεάσει τις τιμές της εγκληματικότητας και να τις μειώσει αισθητά. Ο εγκλεισμός φαίνεται πως είναι μια ιδιαίτερη και περίπλοκη συνθήκη που επηρεάζει σημαντικά τα άτομα. Ωστόσο κατά την διάρκεια του εγκλεισμού δεν θα πρέπει να αναστέλλονται τα υπόλοιπα δικαιώματα των κρατουμένων μεταξύ αυτών η εκπαίδευση, η υγεία και φυσικά η εργασία.²⁶⁴ Η εργασία είναι σημαντικό κομμάτι της κοινωνικής επανένταξης και η επαγγελματική αποκατάσταση του ατόμου που αποφυλακίζεται θεωρείται ένα από τα πιο κομβικά σημεία. Η εύρεση εργασίας δεν βοηθά το άτομο μονάχα να ενταχθεί στην κοινωνία, μειώνει αισθητά και την υποτροπή και επηρεάζει τα ποσοστά της. Ένα οποιοδήποτε πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένο όταν λαμβάνει υπόψη του κάποιες βασικές παραμέτρους, όπως το περιβάλλον διεξαγωγής, ο πληθυσμός στο οποίο αναφέρεται, το αντικείμενο κατάρτισης, η οργάνωση του προγράμματος, η στοχοθεσία του.²⁶⁵ Τα προγράμματα προκειμένου να είναι επιτυχημένα θα πρέπει να έχουν σαφείς και ξεκάθαρους στόχους και το πιο σημαντικό να προσφέρουν τόσο γνώσεις και δεξιότητες στους συμμετέχοντες όσο και τόνωση της αυτοπεποίθησης και της αυτοεκτίμησης τους. Αυτά τα δύο τελευταία χαρακτηριστικά ενδεχομένως να είναι και τα πιο σημαντικά, ώστε το άτομο να νιώσει σίγουρο για τον εαυτό του και ικανό και με αυτό τον τρόπο να διεκδικήσει με την κατάλληλη στήριξη την θέση του πίσω στην κοινωνία και την αγορά εργασίας.²⁶⁶ Τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που εφαρμόζονται σε συνδυασμό με τις κατάλληλες συνθήκες που μπορούν να διαμορφωθούν μέσα στην κοινωνία έχουν την δυνατότητα να δημιουργήσουν ευνοϊκές συνθήκες ένταξης του ατόμου στην αγορά εργασίας και κατ'επέκταση στην κοινωνία. Ωστόσο, η στέγαση και η απασχόληση συνδέονται μεταξύ τους, καθώς χωρίς σταθερή διεύθυνση και σταθερή ζωή στο σπίτι, η διατήρηση της μόνιμης

²⁶³ M. T. Berg and B. M. Huebner ό.π., σελ 382-410

²⁶⁴ Νικολόπουλος Π. Γεώργιος, «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, The Greek Review of Social Research*, 118 Γ' 2005, σελ 95-118

²⁶⁵ Στο ίδιο

²⁶⁶ Στο ίδιο

απασχόλησης γίνεται όλο και περισσότερο δύσκολη και η ασφάλεια ενός αξιόπιστου εισοδήματος βοηθά στην αποφυγή οικονομικών δυσκολιών. Τα κίνητρα, οι γνώσεις και οι δεξιότητες είναι επίσης μέρος της εικόνας. Η σημασία αυτών των θεμάτων έχει απασχολήσει και το Συμβούλιο της Ευρώπης, όπως φαίνεται από την έκθεσή του το 2006 για την κοινωνική επανένταξη²⁶⁷. Μελέτη του 2010 σχετικά με την επανένταξη διαπίστωσε ότι οι πρώην παραβάτες θεωρούν την απασχόληση και τη στέγαση ως τους βασικότερους παράγοντες για την επιτυχή επανένταξη²⁶⁸.

Η έλλειψη στέγης μετά την απελευθέρωση αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για σημαντικό αριθμό πρώην παραβατών καθώς συνδυάζει μια σειρά προβλημάτων. Οι κρατούμενοι μπορεί να έχουν χάσει τη διαμονή που είχαν πριν από την ποινή τους ή ακόμη και να είχαν χάσει επαφή με μέλη της οικογένειάς τους. Στην Ευρώπη και την Ελλάδα δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία σχετικά με το ποσοστό των πρώην κρατουμένων που αντιμετωπίζουν έλλειψη στέγης κατά την απελευθέρωση. Συχνά, τέτοιου είδους πληροφορίες δεν διατίθενται ή δεν συλλέγονται από τα αρμόδια υπουργεία.

Χαρακτηριστικά στη Βρετανία όπου το 32% των κρατουμένων ήταν άστεγοι πριν μπουν στη φυλακή η πρόσβαση τους σε σταθερά καταλύματα μείωσε τις πιθανότητες υποτροπής πάνω από 20%. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα οξύ για άτομα που εκτίουν σύντομες ποινές τα οποία είναι δύο έως τρεις φορές πιο πιθανό να τελέσουν εκ νέου εγκλήματα εάν δεν έχουν κατάλληλη στέγαση²⁶⁹.

Οι πρώην έγκλειστοι χρειάζονται σταθερές θέσεις εργασίας για τους ίδιους λόγους με όλους τους άλλους προκειμένου να συντηρήσουν τον εαυτό τους και τους αγαπημένους τους, να επιδιώξουν στόχους ζωής και να ενισχύσουν τις κοινότητές τους. Ωστόσο έρευνες δείχνουν ότι οι πρώην κατάδικοι παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας από το γενικό πληθυσμό. Χαρακτηριστικά, στις ΗΠΑ οι πρώην έγκλειστοι είναι άνεργοι σε ποσοστό άνω του 27%, υψηλότερο από το συνολικό ποσοστό ανεργίας των ΗΠΑ σε οποιαδήποτε ιστορική περίοδο, συμπεριλαμβανομένης της Μεγάλης Ύφεσης²⁷⁰.

²⁶⁷ Council of Europe, Social Reintegration of Prisoners, §§ III.ii to III.iii, 2006

²⁶⁸ J. Jacobson, C. Phillips and K. Edgar, «Double Trouble? Black, Asian and minority ethnic offenders' experiences of resettlement», Prison Reform Trust 2010 [online], ανακτήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 2022 από, available at <http://www.clinks.org/assets/files/PDFs/%27Double%20Trouble%27.pdf>, σελ. 1-10

²⁶⁹ Prison Reform Trust Bromley Briefing July 2010, σελ. 48

²⁷⁰ SKS Shannon, C. Uggen, J. Schnittker, M. Thompson, S. Wakefield and M. Massoglia «The Growth, Scope, and Spatial Distribution of People With Felony Records in the United States 1948-2010», *Demography*, 54, 2017

Οι πρώην έγκλειστοι θέλουν να εργαστούν, αλλά αντιμετωπίζουν διαρθρωτικούς φραγμούς στην εξασφάλιση απασχόλησης, ιδιαίτερα εντός της περιόδου αμέσως μετά την αποφυλάκιση. Με την επανείσοδό του στην κοινωνία το άτομο όντας πλέον ελεύθερο και πρόθυμο να εργαστεί έρχεται αντιμέτωπο με μια σωρεία προβλημάτων και ένα ιδιαίτερο «πλέγμα κοινωνικού αποκλεισμού». Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η επαγγελματική απαξίωση είναι ζητήματα τα οποία είναι συνυφασμένα με την ζωή των αποφυλακιζομένων ατόμων και την προσπάθεια τους να ενταχθούν στην ελεύθερη κοινωνία. Να σημειωθεί ότι, η εύρεση εργασίας και σταθερής απασχόλησης από μεριάς των αποφυλακιζομένων αποτελεί μια από τις βασικότερες όψεις της επιτυχούς κοινωνικής επανένταξης. Η εργασία και κατ' επέκταση η καθημερινή απασχόληση καθίστανται ως παράγοντες κλειδί, για την δημιουργία υγιών κοινωνικών σχέσεων, οικονομικής σταθερότητας και διασφάλισης στέγης. Χωρίς την εργασία όλα τα παραπάνω δεν είναι εφικτά και το άτομο αποκλείεται ολοένα και περισσότερο²⁷¹. Στο ελληνικό Σύνταγμα το δικαίωμα στην εργασία διασφαλίζεται βάσει του άρθρου 22 παράγραφος 1 όπου ορίζεται ρητά ότι *«Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος, που μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού.»*²⁷² Διαπιστώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο ότι η εργασία αποτελεί ένα θεμελιωμένο και βασικό δικαίωμα όλων των πολιτών ακόμη και αυτών που έχουν εκτίσει ποινή και έχουν επανέλθει στην κοινωνία μετά την λήξη αυτής. Η καταδίκη για μια έκνομη πράξη συνεπάγεται κωλύματα σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση. Στην Ελλάδα για παράδειγμα, αν κάποιος πρώην κατάδικος επιθυμεί να ασκήσει το επάγγελμα του ναυαγοσώστη και έχει καταδικαστεί για διάφορα αδικήματα μεταξύ αυτών η συκοφαντική δυσφήμιση, ή η φοροδιαφυγή, φαίνεται να αποκλείεται και να μην έχει την δυνατότητα αυτή. Το συγκεκριμένο κώλυμα φαίνεται αρκετά αντιφατικό παρά το γεγονός ότι το εν λόγω επάγγελμα δεν παρουσιάζει κάποια συνάφεια σχετική με τις παραπάνω κατηγορίες αδικημάτων. Ωστόσο εάν κάποιος επιθυμεί να ασκήσει το επάγγελμα του ιατρού ακόμη και αν έχει καταδικαστεί για κακούργημα του δίνεται η δυνατότητα, αποκλείεται όμως από αυτό του οδοντιάτρου. Τα παραπάνω παραδείγματα φαντάζουν αρκετά οξύμωρα και αντιφατικά μιας και θα έπρεπε να υλοποιείται μια ορθολογική

²⁷¹Σ. Γιοβάνογλου «Η ανάγκη εξορθολογισμού των κωλυμάτων επαγγελματικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων», 5/2018, *The art of crime*, ανακτήθηκε στις 20 Απριλίου 2023

²⁷²<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-22/>

αντεγκληματική πολιτική που θα λαμβάνει υπόψιν της τόσο τα αδικήματα και την φύση τους όσο και την ανάγκη του ατόμου να εργαστεί.²⁷³

Υπάρχουν πολλές προκλήσεις που εμπλέκονται στη μετάβαση, τα εμπόδια στην εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας έχουν ιδιαίτερα σοβαρές συνέπειες. Η απασχόληση βοηθά τους πρώην φυλακισμένους να αποκτήσουν οικονομική σταθερότητα μετά την αποφυλάκισή τους και μειώνει την πιθανότητα να επιστρέψουν στη φυλακή²⁷⁴, κάτι που συνεπάγεται προώθηση μεγαλύτερης δημόσιας ασφάλειας προς όφελος όλων. Όμως, παρά τα συντριπτικά οφέλη της απασχόλησης, οι άνθρωποι που έχουν πάει στη φυλακή αποκλείονται σε μεγάλο βαθμό από την αγορά εργασίας²⁷⁵.

Η ανεργία είναι υψηλότερη κατά τα δύο πρώτα χρόνια από την απελευθέρωση, υποδηλώνοντας ότι οι υπηρεσίες απασχόλησης πριν και μετά την αποφυλάκιση είναι κρίσιμες προκειμένου να μειωθεί η υποτροπή και να βοηθηθούν οι έγκλειστοι να ενταχθούν γρήγορα στην κοινωνία. Από αυτούς που αποφυλακίστηκαν πιο πρόσφατα (δηλαδή εντός δύο ετών από την ημερομηνία της έρευνας), πάνω από το 30% ήταν άνεργοι. Τα ποσοστά ανεργίας ήταν χαμηλότερα για όσους αποφυλακίστηκαν εντός 2-3 ετών από την έρευνα (21%) και τα άτομα που ήταν εκτός φυλακής για τουλάχιστον 4 χρόνια ανέφεραν τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας (λίγο κάτω από 14%). Όταν οι πρώην φυλακισμένοι κάνουν δουλειές γης, είναι συχνά οι πιο ανασφαλείς και οι χαμηλότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας.²⁷⁶

Οι πολιτικές και οι πρακτικές αποκλεισμού, — όχι οι αποτυχίες σε ατομικό επίπεδο των πρώην φυλακισμένων — ευθύνονται για αυτές τις ανισότητες στην αγορά εργασίας. Η απασχόληση γίνεται ένα από τα εμπόδια για τους πρώην κατάδικους. Σε πολλές περιπτώσεις, διαπιστώνεται ότι πρώην κατάδικοι απασχολούνται σε θέσεις εργασίας με χαμηλούς μισθούς, ακόμη και σε περιπτώσεις που διαθέτουν τις απαραίτητες δεξιότητες που απαιτούνται για την εργασία²⁷⁷. Στην πραγματικότητα, οι πρώην κρατούμενοι αντιμετωπίζουν εχθρική στάση όσον αφορά την απασχόληση ή την ενασχόληση με επικερδή οικονομική δραστηριότητα που δεν σχετίζεται με το

²⁷³Σ. Γιοβάνογλου «Η ανάγκη εξορθολογισμού των κωλυμάτων ...» ό.π.

²⁷⁴M. T. Berg and B. M. Huebner ό.π., σελ 382-410

²⁷⁵M.R. Natividad and M. Emsellem «65 Million “Need Not Apply”: The Case for Reforming Criminal Background Checks for Employment» *National Employment Law Project*, 2011

²⁷⁶G. Purser «Still Doin’ Time:” Clamoring for Work in the Day Labor Industry» *Working USA*, 15, 3, 2012, σελ 397-415

²⁷⁷M.S. Tillyer, B. Vose «Social ecology, individual risk, and recidivism: A multilevel examination of main and moderating influences», *Journal of Criminal Justice*, Vol. 39, 2011, σελ 452-459

έγκλημα. Έτσι, η μικρή κοινωνική υποστήριξη που αντιμετωπίζουν οι πρώην κατάδικοι γίνεται μείζον πρόβλημα²⁷⁸.

7.2 Το ποινικό μητρώο

Το ποινικό μητρώο συνδέεται στενά και με την εργασία. Οι εργοδότες κάνουν διακρίσεις σε βάρος όσων έχουν ποινικό μητρώο, ακόμα κι αν ισχυρίζονται ότι δεν το κάνουν. Αν και οι εργοδότες εκφράζουν την προθυμία τους να προσλάβουν άτομα με ποινικό μητρώο, τα στοιχεία δείχνουν ότι το ποινικό ιστορικό μειώνει τα ποσοστά επανάκλησης του εργοδότη κατά 50%²⁷⁹. Αυτό που λένε οι εργοδότες φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με αυτό που κάνουν στην πραγματικότητα όταν πρόκειται για αποφάσεις πρόσληψης²⁸⁰.

Πέρα από την αρνητική στάση απέναντι στους πρώην κατάδικους, ο στιγματισμός γίνεται άλλο ένα εμπόδιο που πρέπει να ξεπεράσουν στην καθημερινότητά τους. Οι πρώην κατάδικοι ζουν με το στίγμα του κατάδικου σχεδόν για πάντα και αφού έχουν εκτίσει την ποινή και έχουν επιστρέψει στην κοινωνία. Οι μελέτες δείχνουν, ότι οι πρώην κατάδικοι υφίστανται στερεότυπα, διακρίσεις και χάνουν την κοινωνική θέση τους. Έτσι, συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν μια αόρατη τιμωρία που έχει τη δυνατότητα να επιβραδύνει την επιτυχή ένταξή τους στην κοινωνία²⁸¹. Το στίγμα έχει αρνητική επίδραση στους πρώην κατάδικους καθώς μειώνει την αυτοεκτίμηση μειώνει την πιθανότητα να ενταχθούν στην κοινωνία και συχνά συνιστά παράγοντα υποτροπής²⁸². Η συνέπεια αυτής της αρνητικής επιρροής του στιγματισμού είναι η συμπεριφορά εσωστρέφειας των πρώην κατάδικων.

Μεταξύ των εργοδοτών, παρατηρείται πως υπάρχει προκατάληψη κατά των πρώην κατάδικων. Τέτοιες προκαταλήψεις οδηγούν σε διακρίσεις σε βάρος πρώην κατάδικων όταν υπάρχει κενή θέση. Τελικά, οι πρώην κατάδικοι μπορεί να αποθαρρυνθούν στην προσπάθειά τους να βρουν δουλειά. Σε περίπτωση που συμβεί κάτι τέτοιο, μπορεί να αισθάνονται απρόθυμοι ή ακόμη και να εγκαταλείψουν το εργατικό δυναμικό. Ο τρόπος για να βελτιωθούν τέτοιες αρνητικές συνέπειες του εγκλεισμού είναι μέσω της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση θεωρείται ως το καλύτερο

²⁷⁸M. T. Berg and B. M. Huebner ό.π., σελ 382-410

²⁷⁹D. Pager, «The Mark of a Criminal Record», *American Journal of Sociology*, Vol 108, 5, 2003, σελ 937-975

²⁸⁰D. Pager and L. Quillian, «Walking the Talk? What Employers Say Versus What They Do», *American Sociological Review*, Vol 70, 2005, σελ 355-380

²⁸¹M. T. Berg and B. M. Huebner ό.π., σελ 382-410

²⁸²Στο ίδιο, σελ 382-410

μέσο αλλαγής της κοινής αντίληψης για την τιμωρία. Τείνει να είναι ένα από τα μέσα για την επίλυση της αρνητικής στάσης απέναντι στους πρώην κατάδικους, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη θετική επίδραση στη στάση απέναντι στους πρώην κατάδικους.²⁸³

Το σκεπτικό είναι ότι η αντίληψη και η στάση του κοινού ως προς την αποδοχή των πρώην καταδίκων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το βαθμό του εγκλήματος στο οποίο οι πρώην κατάδικοι φυλακίστηκαν. Το κοινό υποδέχεται πολύ λιγότερο τους κατάδικους που καταδικάστηκαν για βίαια εγκλήματα στις κοινότητές τους από τους πρώην κατάδικους που καταδικάστηκαν για ένα μη βίαιο έγκλημα.²⁸⁴

Το ποινικό μητρώο και το στίγμα που το συνοδεύει επηρεάζει αρνητικά την επιτυχή επανένταξή τους στην κοινότητα.²⁸⁵ Επιπλέον έχουν εξεταστεί οι επιπτώσεις του στίγματος στην υποτροπή. Οι ερευνητές υποστήριξαν ότι το στίγμα μιας εγκληματικής ετικέτας αυξάνει την πιθανότητα ένα άτομο να εμπλακεί με παρεκκλίνουσες ομάδες συνομηλίκων²⁸⁶. Τέτοιες ομάδες αντιπροσωπεύουν μια πηγή κοινωνικής υποστήριξης στην οποία η εγκληματική συμπεριφορά γίνεται αποδεκτή και ενθαρρύνεται²⁸⁷. Επιπλέον, αυτές οι αποκλίνουσες ομάδες παρέχουν κοινωνικό καταφύγιο από εκείνους που επιμένουν με τις ενέργειες τους να τονίζουν το στίγμα. Ως αποτέλεσμα, τα στιγματισμένα άτομα είναι πιθανό να αναζητήσουν συμμετοχή σε αποκλίνουσες ομάδες ως πηγή κοινωνικής αποδοχής. Κατ' αυτό τον τρόπο οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι το στίγμα στο οποίο εκτίθενται οι πρώην δράστες μετά την αποφυλάκιση οδηγούν σε αυξημένη συμμετοχή σε αποκλίνουσες ομάδες, κυρίως μέσω του αποκλεισμού από κοινωνικές ομάδες. Προτείνουν ότι η εμπλοκή σε αυτές τις αποκλίνουσες ομάδες συνομηλίκων ενθαρρύνει την αποκλίνουσα συμπεριφορά και αυξάνει την πιθανότητα υποτροπής μεταξύ των πρώην παραβατών.²⁸⁸

²⁸³ M. Borzyck, ό.π., σελ 11-18

²⁸⁴ C. Davister, J. Defourny and G. Olivier «Work Integration Social Enterprises...», ό.π., σελ 3-24

²⁸⁵ K De Claire and L. Dixon, «The effects of prison visits from family members on prisoners' well-being, prison rule breaking, and recidivism: A Review of research since 1991» *Trauma, Violence, & Abuse*, Vol. 18, 2015 σελ 1-15

²⁸⁶ S. Eklund-Olson, DM. Barrick and L. E. Cohen. «Prison Overcrowding and Disciplinary Problems: An Analysis of the Texas Prison System», *The Journal of Applied Behavioral Science*, Vol 19, 2, 1983, σελ 163-176

²⁸⁷ K. Barrick, P. Lattimore. and C. Visser, «Reentering women: The impact of social ties on long-term recidivism» *The Prison Journal*, Vol 94(3), 2014, σελ 279-304

²⁸⁸ Στο ίδιο, σελ 279-304

7.3 Οι παρεπόμενες ποινές

Ως παρεπόμενες ποινές νοούνται εκείνες οι έννομες κυρώσεις και οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε άτομα με καταδίκες. Πιο συγκεκριμένα, οι παρεπόμενες ποινές μπορούν να νοηθούν και ως «εμπόδια» που τίθενται στους αποφυλακισθέντες και δεν τους επιτρέπουν είτε να εργαστούν σε ορισμένα επαγγέλματα, είτε να μετέχουν στην εκπαίδευση, στερώντας τους κατά αυτόν τον τρόπο την συμμετοχή σε ορισμένους τομείς²⁸⁹.

Οι παρεπόμενες ποινές όταν επιβάλλονται έχουν χαρακτήρα συνοδευτικό των κύριων ποινών, που αναφέρθηκαν παραπάνω και αποτελούνται από την αποστέρηση θέσεων και αξιωμάτων, την απαγόρευση άσκησης συγκεκριμένων επαγγελμάτων την αφαίρεση άδειας οδήγησης ή εκμετάλλευσης μεταφορικού μέσου, την δημοσίευση καταδικαστικής απόφασης και την δήμευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι σαν παρεπόμενη ποινή μέχρι πρόσφατα υπήρχε και η αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων για ένα χρονικό διάστημα που θα αποφάσιζε το δικαστήριο, ωστόσο καταργήθηκε σαν παρεπόμενη ποινή με την εφαρμογή του νέου ποινικού κώδικα. Οι παρεπόμενες ποινές λειτουργούν ως «κοινωνική» πρόληψη, αυτή της οποίας τα μέτρα στοχεύουν στην καταπολέμηση των εγκληματικών παραγόντων που οδηγούν στο πέρασμα στο έγκλημα και το διευκολύνουν.²⁹⁰

Μέσω του παραπάνω μηχανισμού, δημιουργείται η κοινωνική πίεση της αύξησης των απειλούμενων, αλλά και των επιβαλλόμενων ποινών, καθώς ο εγκληματίας κατηγοριοποιείται ως κάτι το ξένο ως προς το κοινωνικό σύνολο, και συχνά μάλιστα στιγματίζεται και είναι ο τοξικομανής, ο «αλλοδαπός», ο ψυχικά διαταραγμένος, ο εκτός των ορίων της κοινωνίας που πρέπει να τιμωρηθεί παραδειγματικά, ώστε οι υπόλοιποι σαν και αυτόν να φοβηθούν να ακολουθήσουν την ίδια εγκληματική δράση.²⁹¹

Από τα προαναφερόμενα δημιουργείται ο εξής προβληματισμός: πώς είναι δυνατόν να προβλέψει και να σταθμίσει έτσι όπως πρέπει ο δικαστής από την έδρα του τις γενικότερες ανάγκες της πρόληψης της εγκληματικότητας και την επιρροή που θα έχει η απόφασή που θα απαγγείλει στην κοινή γνώμη.²⁹²

²⁸⁹Ε. Φυτράκης, «Αόρατες Ποινές Ευρωπαϊκή Διάσταση-Ελληνική Προοπτική *Invisible Punishments European Dimension-Greek Perspective*», Επιμέλεια Ευτύχης Φυτράκης, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2018, σελ 27-31

²⁹⁰Μ. T. Berg and B. M. Huebner ό.π., σελ 382-410

²⁹¹Στο ίδιο, σελ 382-410

²⁹²Λ. Μαργαρίτης, Γ. Νούσκαλης, Ν. Παρασκευόπουλος, «Ποινολογία», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σελ 375-376, καθώς και Χρ. Ζαραφώνιτου «Κοινωνικές αντιλήψεις για την

7.4 Ο ιδρυματισμός και ο υπερπληθυσμός των καταστημάτων κράτησης

Σε όλο τον κόσμο, οι φυλακές είναι μέρη όπου κρατούνται οι παραβάτες ώστε να υποστούν αναμόρφωση και να γίνουν νομοταγείς πολίτες. Οι συνθήκες συνωστισμού, σκληρότητας και αιχμαλωσίας εκτροχιάζουν τη βασική λειτουργία της αποκατάστασης των φυλακών. Οι ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης αποτελούν προϋπόθεση για την επιτυχή αποκατάσταση. Η αποκατάσταση των κρατουμένων θα πρέπει να ξεκινήσει από την ημέρα εισαγωγής τους στη φυλακή έως την ημέρα που θα απολυθούν ²⁹³. Οι μεταρρυθμίσεις στις φυλακές στοχεύουν στην εισαγωγή βέλτιστων πρακτικών στη μεταχείριση των παραβατών και στη διαχείριση της φυλακής γενικότερα. Οι ποινικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιούνται συνάδουν με την παγκόσμια τάση να μετατοπιστεί η φυλακή από ένα σωφρονιστικό και ανταποδοτικό ποινικό σύστημα σε ένα αναμορφωτικό και επανορθωτικό σύστημα.²⁹⁴

Οι συνέπειες του υπερπληθυσμού των φυλακών περιλαμβάνουν κακές συνθήκες υγείας, βία και θυματοποίηση, αυξημένους κινδύνους ασφάλειας για τους κρατούμενους και το προσωπικό του ιδρύματος από κινδύνους πυρκαγιάς και ατυχήματα και αυξημένα επίπεδα αυτοκτονίας. Το 2005, για παράδειγμα, 136 κρατούμενοι σε φυλακή της Δομινικανής Δημοκρατίας πέθαναν σε πυρκαγιά σε φυλακή²⁹⁵ Την ώρα της πυρκαγιάς, 426 κρατούμενοι κρατούνταν σε μια εγκατάσταση που είχε κατασκευαστεί για να φιλοξενήσει 80 κρατούμενους. Επιπλέον, υπάρχουν στοιχεία ότι οι επιθετικοί κρατούμενοι είναι πιο πιθανό να διαπράξουν επιθέσεις σε φυλακές που είναι υπερπληθυσμένες.²⁹⁶

Έχει παρατηρηθεί, ότι «ο υπερπληθυσμός επηρεάζει άμεσα την ψυχική και σωματική υγεία των κρατουμένων αυξάνοντας το επίπεδο αβεβαιότητας με το οποίο πρέπει να αντιμετωπίζουν τακτικά».²⁹⁷ Για τους ανήλικους που είναι περιορισμένοι σε εγκαταστάσεις με ενήλικες, υπάρχει ο πρόσθετος κίνδυνος σεξουαλικής επίθεσης και εκμετάλλευσης. Στις φυλακές που είναι υπερπλήρεις, μπορεί να μην υπάρχει διαθέσιμος χώρος ή προσωπικό που να επιτρέπει στους κρατούμενους να δέχονται επισκέψεις από τις οικογένειές τους. Για τους συζύγους που κρατούνται σε

ποινική δικαιοσύνη και την τιμωρητικότητα», *«Ποινικές επιστήμες, Θεωρία και πράξη»*, Προσφορά τιμής στην Άννα Ψαρούδα – Μπενάκη, Εκδόσεις Α. Σάκκουλας, Αθήνα Κομοτηνή, 2008, σελ. 1215–1230

²⁹³C. Davister, J. Defourny and O. Grégoire O., ό.π., σελ 3-24

²⁹⁴Στο ίδιο

²⁹⁵L. Motiuk, «Targeting employment patterns to reduce offender risk and need», *Forum on Corrections Research*, Vol. 8, 1, 1996, σελ 22-24

²⁹⁶Davister Cath., Defourny J. and Grégoire O.,ό.π, σελ 3-24

²⁹⁷S. Ekland-Olson, DM. Barrick and E. Lawrence E. C., «Prison Overcrowding...»ό.π., σελ 163-176

προφυλάκιση για μεγάλα χρονικά διαστήματα, υπάρχει ο κίνδυνος διάλυσης της οικογένειας και ο αντίκτυπος του οποίου φαίνεται να είναι ιδιαίτερα έντονος για τα παιδιά των οποίων οι μητέρες κρατούνται.²⁹⁸

Ο υπερπληθυσμός των φυλακών μπορεί να θέσει την κοινότητα σε αυξημένο κίνδυνο. Οι κρατούμενοι που δεν έχουν πρόσβαση σε προγράμματα θεραπείας και επαγγελματικά ενώ βρίσκονται υπό περιορισμό διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο να επαναλάβουν τα αδικήματα κατά την αποφυλάκισή τους. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό και να διασαφηνισθεί ότι ²⁹⁹ όλοι οι κρατούμενοι θα απελευθερωθούν μια μέρα. Οι συνθήκες που βιώνουν στη φυλακή θα συμβάλουν στην ικανότητα και την κλίση τους να λαμβάνουν φιλοκοινωνικές αποφάσεις όταν αποφυλακιστούν». Σε μια έκθεση για τις συνθήκες φυλακών στη Γεωργία, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας προειδοποίησε ότι οι κρατούμενοι που βίωσαν τις «άθλιες συνθήκες» στη φυλακή στην Τιφλίδα «θα επιστρέψουν στην κοινωνία ψυχολογικά συντετριμμένοι και σωματικά άρρωστοι». Όσον αφορά την προσωρινή κράτηση, μελέτες επισημαίνουν³⁰⁰ ότι: «Οι κακές πρακτικές προσωρινής κράτησης που δεν συμμορφώνονται με τα διεθνή πρότυπα θέτουν κατά συνέπεια σε κίνδυνο άτομα και κοινότητες πολύ μακριά από αυτούς που κρατούνται πραγματικά». Υπάρχει σημαντικό δυναμικό για τις κοινότητες να εμπλακούν στη συμμετοχή σε κοινοτικές εναλλακτικές λύσεις αντί της φυλακής. Αυτό περιλαμβάνει την ανάπτυξη μέτρων μη στερητική της ελευθερίας και διάφορες προσεγγίσεις αποκαταστατικής δικαιοσύνης που θα είχαν μια σημαντική κοινοτική συνιστώσα και που θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να βασίζονται σε παραδοσιακές πρακτικές επίλυσης διαφορών.

Κεφάλαιο 8: Προτάσεις αντεγκληματικής πολιτικής-Συμπεράσματα

Όπως αναφέρθηκε αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια οι πρώην κρατούμενοι αν δεν ενταχθούν στην κοινωνία είναι επιρρεπείς στο να διαπράξουν εκ νέου εγκλήματα, συνεπώς βασικός τομέας της αντεγκληματικής πολιτικής είναι και η αποτελεσματική επανένταξη των πρώην κρατουμένων.

²⁹⁸C. McCrudden, «Human dignity and judicial interpretation of human rights» *The European Journal of International Law*, Vol 19, 4, 2008, σελ 655-724

²⁹⁹M. T. Berg and B. M. Huebner, ό.π., σελ 382-410

³⁰⁰R. J. Sampson and J. H. Laub, «Crime and deviance over the life course: The salience of adult social bonds», *American Sociological Review*, Vol. 55, 5, 1990, σελ 609-627

Η αποτυχημένη επάνοδος των κρατουμένων στην κοινωνία συνεπάγεται σημαντικό κόστος για την κοινωνία, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και από άποψη δημόσιας ασφάλειας. Το κόστος των προγραμμάτων για την υποστήριξη της επανένταξης των παραβατών πρέπει να αξιολογηθεί σε σχέση με τα οφέλη από την αποφυγή αυτών των σημαντικών μελλοντικών κοινωνικών και οικονομικών δαπανών.³⁰¹

Τα κράτη οφείλουν να σχεδιάζουν προγράμματα επανεισόδου τα οποία να εισάγουν μια προσέγγιση διαχείρισης περιπτώσεων και να καλύπτουν μια σειρά παρεμβάσεων. Αυτές οι παρεμβάσεις θα πρέπει να σχεδιάζονται έτσι ώστε βοηθήσουν τους δράστες να προετοιμαστούν για την απελευθέρωσή τους από τον περιορισμό, βοηθώντας τους να αποκτήσουν τις απαραίτητες δεξιότητες που απαιτούνται για να επιτύχουν στην κοινότητα, να αντιμετωπίσουν προσωπικές προκλήσεις και τους παράγοντες που σχετίζονται με την εγκληματική τους συμπεριφορά και να δημιουργήσουν τις απαραίτητες επαφές και σχέσεις στην κοινότητα. Συχνά τέτοια προγράμματα μπορεί να απαιτούν και μια μορφή εποπτείας.³⁰²

Τα προγράμματα οφείλουν να αναπτυχθούν λαμβάνοντας υπόψη την τρέχουσα κατανόηση των δυναμικών παραγόντων κινδύνου που σχετίζονται με την υποτροπή, τις τυπικές ανάγκες των παραβατών και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν κατά την αποφυλάκισή τους. Τα προγράμματα ποικίλλουν ανάλογα με τους παράγοντες κινδύνου υποτροπής και το είδος των προκλήσεων κοινωνικής ένταξης που έχουν σχεδιαστεί να αντιμετωπίσουν.³⁰³

Ακόμη μέρος αυτών των προγραμμάτων θα ήταν δέον να επικεντρωθεί σε συγκεκριμένες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι πρώην κρατούμενοι όπως ο εθισμός, η κατάχρηση ναρκωτικών ή η ανεργία και πολλά προγράμματα επανένταξης να σχεδιαστούν για να αντιμετωπίσουν συγκεκριμένες κατηγορίες παραβατών, όπως χρόνιους παραβάτες, τοξικομανείς παραβάτες, νεαρούς παραβάτες, ψυχικά ασθενείς, ή επικίνδυνους σεξουαλικούς παραβάτες που μπορούν να υποτροπιάσουν.

Χαρακτηριστικά τα προγράμματα, σε χώρες του εξωτερικού συνήθως κατηγοριοποιούνται ως εξής :

³⁰¹C. Davister, J. Defourny and O. Grégoire, ό.π., σελ 3-24

³⁰²M. T. Berg and B. M. Huebner, ό.π., σελ 382-410

³⁰³S.K.S.Shannon, C. Uggen, J. Schnittker, M. Thompson, S. Wakefield and M. Massoglia, «The Growth, Scope, and Spatial Distribution of People With Felony Records in the United States 1948-2010». *Demography*, Vol 54, 2017

1. Θεσμικά προγράμματα (ορισμένα από αυτά προσφέρονται από φορείς που βασίζονται στην κοινότητα)·
2. Μεταβατικά προγράμματα που βασίζονται στην επιτήρηση·
3. Μεταβατικά προγράμματα που βασίζονται στη βοήθεια³⁰⁴.

Τα θεσμικά προγράμματα σχεδιάζονται για να προετοιμάσουν τους κρατούμενους να ξαναμπούν στην κοινωνία και μπορούν να περιλαμβάνουν εκπαίδευση, φροντίδα ψυχικής υγείας, θεραπεία κατάχρησης ουσιών, επαγγελματική κατάρτιση, συμβουλευτική και καθοδήγηση. Αυτά τα προγράμματα είναι πιο αποτελεσματικά όταν επικεντρώνονται σε μια πλήρη διάγνωση και αξιολόγηση των παραβατών³⁰⁵.

Τα αποτελεσματικά θεσμικά προγράμματα τείνουν να εστιάζουν σε έναν αριθμό δυναμικών παραγόντων κινδύνου και προκλήσεων ή αναγκών των παραβατών που απαιτούν προσοχή προκειμένου να προετοιμαστεί ο δράστης για απελευθέρωση και επιτυχή επανένταξη. Κατά κανόνα αυτά τα προγράμματα είναι εθελοντικά.

Στην συνέχεια μπορούν να υλοποιηθούν προγράμματα που να βασίζονται στην επιτήρηση και να επικεντρώνονται στην επίβλεψη των παραβατών στην κοινότητα μετά την απελευθέρωση από τον εγκλεισμό. Υπάρχουν τέσσερα μοντέλα επίβλεψης αποφυλάκισης:

1. με βάση τον κίνδυνο·
2. με βάση τις ανάγκες
3. μεσαίου επιπέδου και,
4. με βάση τις δυνάμεις³⁰⁶.

Οι στρατηγικές που βασίζονται στον κίνδυνο λειτουργούν με την προϋπόθεση ότι οι αποφυλακισμένοι εξακολουθούν να είναι επικίνδυνοι και πρέπει να ελέγχονται και να παρακολουθούνται στενά. Αυτός ο έλεγχος «υποδηλώνει την ανάγκη για ένα «ηλεκτρονικό πανοπτικό» για την επίβλεψη των παραβατών». Οι στρατηγικές εποπτείας που βασίζονται στις ανάγκες επικεντρώνονται στις εγκληματικές ανάγκες

³⁰⁴Matrix Knowledge Group, «Lifelong Learning and Crime: An analysis of the cost effectiveness of in-prison educational and vocational interventions», *National Institute for Adult Continuing Education*, 2009, σελ 2-25

³⁰⁵R.M. Natividad and M.Emsellem M. «65 Million “Need Not Apply”: The Case for Reforming Criminal Background Checks for Employment» *National Employment Law Project*, 2011, σελ 112-122

³⁰⁶Στο ίδιο, σελ 112-122

των δραστών, πράγμα που σημαίνει, ότι οι επόπτες της αποφυλάκισης βοηθούν τους δράστες να λάβουν κατάλληλη θεραπεία σε προγράμματα όπως η εκπαίδευση γνωστικών δεξιοτήτων και η συμβουλευτική εθισμών. Το σύνολο των αποδεικτικών στοιχείων που υποστηρίζουν αυτή τη στρατηγική επίβλεψης της υπό όρους αποφυλάκισης είναι ισχυρότερο από εκείνο της στρατηγικής που βασίζεται στον κίνδυνο, καθώς τα ποσοστά υποτροπής έχουν βρεθεί να μειώνονται ελαφρώς όταν οι παραβάτες και τα θεραπευτικά προγράμματα αντιστοιχίζονται σωστά³⁰⁷.

Τα προγράμματα «μεσαίου επιπέδου» είναι ένας συνδυασμός των δύο ελλειμματικών μοντέλων. Η τελική (και η λιγότερο ερευνημένη) στρατηγική εποπτείας είναι το μοντέλο «βασισμένο στα δυνατά σημεία» που βλέπει τους παραβάτες ως «περιουσιακά στοιχεία προς διαχείριση και όχι απλώς υποχρεώσεις προς επίβλεψη». Αυτή η προσέγγιση βασίζεται στην υπόθεση ότι οι κρατούμενοι στιγματίζονται και ότι αυτό το στίγμα, και όχι οποιαδήποτε εγγενής επικινδυνότητα, τους κάνει πιο πιθανό να διαπράξουν περαιτέρω εγκλήματα³⁰⁸.

Οι υποστηρικτές της προσέγγισης που βασίζεται στα δυνατά σημεία πιστεύουν ότι η διαδικασία αποκατάστασης διευκολύνεται με το να ζητούν από τους παραβάτες να επανορθώνουν με την κοινότητα δείχνοντας την αξία και τις δυνατότητές τους. Αυτές οι παρεμβάσεις παρέχουν στους πρώην κρατούμενους την ευκαιρία να βιώσουν επιτυχία σε ρόλους υποστήριξης και ηγεσίας. Ο στόχος αυτής της προσέγγισης είναι να μετατρέψει τον πρώην κρατούμενο από καταναλωτή βοήθειας σε πάροχο βοήθειας που, με τη σειρά του, έχει ως αποτέλεσμα την εξάλειψη του στίγματος του δράστη από την κοινότητα, καθώς ο δράστης θεωρείται ότι έχει κάτι να προσφέρει. Η προσέγγιση «βασισμένη στα δυνατά σημεία» είναι η λιγότερο ερευνημένη από τα τέσσερα μοντέλα, αν και η περιορισμένη έρευνα που έχει διεξαχθεί υποστηρίζει τις βασικές αρχές αυτής της προσέγγισης.

Σχετικά με το ζήτημα της στέγασης υπάρχουν χώρες της Ευρώπης, οι οποίες διαθέτουν προγράμματα «μίσθς στέγασης» βάσει των οποίων παρέχεται στους κρατούμενους προσωρινή υποστήριξη σταθερής στέγασης μέχρι να μπορέσουν να ζήσουν ανεξάρτητα. Τέτοια προγράμματα εφαρμόζουν το Λουξεμβούργο, το Μονακό, η Σλοβενία και η Ισπανία και είναι γενικά ευθύνη των τοπικών αρχών αν

³⁰⁷ C. Debuyst . «*Ηθολογικό πρότυπο και εγκληματολογία*», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 1999, σελ 95-110

³⁰⁸ JH. Boman, TJ. Mowen, «Building the Ties that Bind, Breaking the Ties that Don't», *Criminology & Public Policy*, 1, 2017, σελ 753-774

και υπάρχουν και ΜΚΟ που εμπλέκονται στη διαδικασία. Υπάρχουν και χώρες στις οποίες συνεργάζονται συχνά τα σωφρονιστικά καταστήματα με τις τοπικές αρχές για να διασφαλίσουν ότι οι κρατούμενοι ήταν σε θέση να έχουν πρόσβαση σε κρίσιμες υπηρεσίες όπως η στέγαση. Στη Νορβηγία, η «εγγύηση επιστροφής» αποδίδει στις Νορβηγικές σωφρονιστικές υπηρεσίες δύο συγκεκριμένες νομικές ευθύνες. Πρώτον, να διατηρεί ενημερωμένα αρχεία σχετικά με τις πιθανές ανάγκες επανένταξης του αποφυλακισμένου ξεκινώντας αμέσως μετά τη αποφυλάκισή τους και την επικοινωνία αυτών των αναγκών σε άλλους φορείς (για παράδειγμα αρχές στέγασης) αρκετά νωρίς αρκετά ώστε αυτές οι υπηρεσίες να είναι διαθέσιμες κατά την απελευθέρωση.³⁰⁹ Αυτή η εγγύηση καθορίζει τις αρμοδιότητες και τον συντονισμό των υπηρεσιών επανένταξης. Ως εκ τούτου, φαίνεται ένα πρότυπο καλής πρακτικής, το οποίο θα μπορούσε να υιοθετηθεί ευρύτερα.

Υπάρχουν πολλά υποσχόμενες επιλογές πολιτικής που είναι διαθέσιμες στους νομοθέτες, σε κάθε επίπεδο διακυβέρνησης, που θα βοηθούσαν τους πρώην φυλακισμένους να αποκτήσουν απασχόληση και να αυξήσουν τη δημόσια ασφάλεια.

Πρόσφορη θα ήταν η έκδοση ενός προσωρινού βασικού εισοδήματος κατά την αποφυλάκιση. Η παροχή βραχυπρόθεσμης χρηματοοικονομικής σταθερότητας σε πρώην φυλακισμένους θα λειτουργούσε ως επένδυση, συμβάλλοντας στη διευκόλυνση της επανένταξης και στην παροχή οφελών για τη μείωση της δημόσιας ασφάλειας και της υποτροπής που θα οδηγούσαν σε μακροπρόθεσμη εξοικονόμηση κόστους.³¹⁰

Κρίσιμη θα ήταν και η υιοθέτηση μιας εφαρμογής διαδικασιών αυτόματης διαγραφής αρχείων. Η ποινή φυλάκισης δεν πρέπει να είναι αιώνια ποινή. Η ύπαρξη ενός αυτόματου μηχανισμού διαγραφής ποινικού μητρώου που λαμβάνει υπόψη τον τύπο του αδικήματος και το χρονικό διάστημα από την επιβολή της ποινής θα βοηθούσε, βραχυπρόθεσμα, τους πρώην φυλακισμένους να επιτύχουν και, μακροπρόθεσμα, θα προωθούσε τη δημόσια ασφάλεια.

³⁰⁹Norwegian Ministry of Justice, Punishment That Works – less crime – a safer society: Report to the Storting on the Norwegian Correctional Services, October 2008, accessed on 13 January 2011, available at <http://www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/757321.823.pysuvuxtrf/engelsk.pdf>, σελ. 12-13

³¹⁰DE. Munczek, «Cash for Leaving Prison: A New Solution to Recidivism?», *Stanford Social Innovation Review*, 2017, σελ 22-33

Σε ότι αφορά ειδικά την εργασία η παροχή κινήτρων στους εργοδότες είναι κρίσιμη. Χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να υπάρχουν ασφαλιστικά κίνητρα. Ορισμένες χώρες όπως για παράδειγμα η Ελλάδα, προσφέρουν ασφαλιστικά και φορολογικά κίνητρα για εργοδότες που προσλαμβάνουν άτομα με ποινικό μητρώο, προστατεύοντας από πραγματικούς ή αντιληπτούς κινδύνους απώλειας. Η αύξηση της διαθεσιμότητας τέτοιων προγραμμάτων θα παρείχε στους διστακτικούς εργοδότες πρόσθετη οικονομική ασφάλεια.

Αντίστοιχα, θα πρέπει να υπάρχουν ρήτρες απαγόρευσης διακρίσεων από τον εργοδότη. Τα ποινικά μητρώα δεν είναι στοιχεία καλού βιογραφικού για την απασχολησιμότητα.³¹¹

Πέρα από τα προγράμματα απασχόλησης στις φυλακές πολύτιμη θα ήταν η θέσπιση μεταρρύθμισης των επαγγελματικών αδειών.³¹² Πολλά επαγγέλματα απαιτούν από τους υποψήφιους εργαζόμενους να αποκτήσουν κρατικές άδειες εργασίας. Δυστυχώς, η απόκτηση τέτοιων αδειών συχνά συνεπάγεται τη διεξαγωγή ελέγχου του ποινικού ιστορικού. Τα κράτη θα πρέπει να μεταρρυθμίσουν τις πρακτικές αδειοδότησης ώστε να εξαλειφθεί η αυτόματη απόρριψη ατόμων με καταδίκες για κακούργημα.

³¹¹B. Avery and P. Hernandez, «Ban the Box Fair Chance State and Local Guide» *National Employment Law Project*, 2021, Ανακτήθηκε από. <https://www.nelp.org/wp-content/uploads/Ban-the-Box-Fair-Chance-State-and-Local-Guide.pdf> National Employment Law Project

³¹²L. Couloute, «Target agrees to compensate thousands in discriminatory hiring case», *Prison Policy Initiative*, 2018, σελ 12-22

Επίλογος

Η κοινωνική επανένταξη φαίνεται πως είναι μια σύνθετη και περίπλοκη κοινωνική διαδικασία, ωστόσο είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, καθώς αναφέρεται σε έναν ιδιαίτερο ευαίσθητο πληθυσμό. Οι κρατούμενοι και μετέπειτα αποφυλακισμένοι είναι μια πληθυσμιακή ομάδα η οποία με τον εγκλεισμό της αποπέμπεται από την κοινωνία και με την αποφυλάκιση του επανέρχεται σε αυτήν. Το ζήτημα το οποίο γενάτε είναι το κατά πόσο η κοινωνία είναι έτοιμη να δεχτεί ξανά στους κόλπους της τους αποφυλακισμένους.

Αυτό που πρέπει να διασαφηνιστεί και προκύπτει σαν γενικό συμπέρασμα από την παραπάνω εργασία είναι ότι ο φυλακισμένος με την είσοδο του στο κατάστημα κράτησης δεν στερείται κανενός άλλου δικαιώματος πλην της προσωπικής του ελευθερίας, που αποτελεί και το μέγιστο αγαθό. Ο κρατούμενος συνεχίζει να είναι φορέας δικαιωμάτων και για αυτό το λόγο μπορεί και έχει την δυνατότητα να αξιοποιήσει διάφορα προγράμματα όπως αυτά της εκπαίδευσης και της ένταξης σε κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης. Η φυλάκιση, και η ποινή της στέρησης της ελευθερίας δεν συνεπάγεται την απομάκρυνση του ατόμου από τα δικαιώματα του παρά κατοχυρώνουν τον περιορισμό των κινήσεων του και της προσωπικής του ελευθερίας.

Τα προγράμματα τα οποία υλοποιούνται τόσο εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων όσο και εκτός αυτών δίνουν την δυνατότητα στον κρατούμενο και μετέπειτα αποφυλακισμένο να παραμείνει ενεργός και δραστήριος ακόμη και εντός των τειχών μιας φυλακής, και με αυτό τον τρόπο να εξελιχθεί ως άτομο. Τα προγράμματα είναι ιδιαιτέρως σημαντικά αρκεί να αντιμετωπίζουν το άτομο ως φορέα και «υποκείμενο» δικαιωμάτων όχι ως «αντικείμενο». Μόνο κάτω από αυτό το πρίσμα μπορεί να λειτουργήσει σωστά μια αντεγκληματική πολιτική η οποία λαμβάνει υπόψη της το άτομο και τις ανάγκες του αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τον χαρακτήρα του. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, ο κρατούμενος και αποφυλακισμένος φαίνεται να έχει την «ελευθερία» της επιλογής και της προσωπικής αξιολόγησης και εκτίμησης.

Ωστόσο, το σημαντικότερο βήμα το οποίο πρέπει να γίνει είναι η αλλαγή των στάσεων και των αντιλήψεων της ίδιας της κοινωνίας, η οποία θα κληθεί να ενσωματώσει στους κόλπους της τους αποφυλακισμένους. Η κοινωνία και τα μέλη της θα πρέπει να ενημερωθούν και να ευαισθητοποιηθούν, προκειμένου να αντιληφθούν το «διαφορετικό», χωρίς στερεότυπα και προκαταλήψεις. Η φυλακή και

οι αποφυλακισμένοι αλλά ακόμη και οι ίδιοι οι κρατούμενοι αποτελούν κομμάτι της κοινωνίας. Της ίδιας κοινωνίας που διαπράττουν αδίκημα, που τους τιμωρεί και τους δέχεται ξανά πίσω. Κατά αυτό τον τρόπο, η κοινωνία θα πρέπει να προετοιμάζεται και η ίδια μέσα από την δράση των επίσημων οργάνων και των αρμόδιων φορέων, προκειμένου να ενσωματώσει ομαλά τα εν λόγω άτομα. Η έλλειψη ορθής και επιστημονικής ενημέρωσης είναι θεμιτό και κατανοητό να οδηγήσει στον φόβο και το περιθώριο.

Κλείνοντας, θα ήθελα να τονίσω ότι μιλώντας για κοινωνική επανένταξη αποφυλακισμένων δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι για να φθάσουμε ως εδώ κάτι έχει συντελεστεί και δεν έχει λειτουργήσει σωστά και σφαιρικά η πρόληψη, όποτε ίσως θα πρέπει να αναρωτηθούμε για τα λάθη και τις παραλείψεις και να επενδύσουμε στην πρόληψη και στους ανθρώπους γενικότερα. Σημαντικό εξίσου είναι, να υπάρχουν και δεύτερες ευκαιρίες και «εισιτήρια» για μια καλύτερη ζωή.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αλεξιάδης Στέργιος, «Σωφρονιστική», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα Θεσσαλονίκη, 2001

Αρχιμανδρίτου Μαρία, «Η ανοιχτή έκτιση της ποινής» Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα 2000

Αρχιμανδρίτου Μαρία, «Η φυλάκιση τρόπος κράτησης και ως μορφή έκτισης της ποινής», Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008

Ανάγνου Ευάγγελος, Βεργίδης Δημήτρης, Παπαϊωάννου Βασιλική, «Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας: Εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές στις ελληνικές φυλακές», Εκπαίδευση Ενηλίκων 2019

Βαρβατάκος Νίκος, «Η εκπαίδευση των κρατουμένων» 2010. *Οιονεί...κρατούμενος*, Μάρτιος — Απρίλιος — Μάιος, 2010

Βαρβατάκος Νίκος, «Η καθιέρωση του θεσμού των Οικογενειακών Επισκέψεων στην ελληνική σωφρονιστική νομοθεσία», *The art of crime*, 2012

Βλάχου Βίκυ «Ιστορική επισκόπηση εγκληματολογικών θεωριών κατά τον 19ο αιώνα. Η γένεση της εγκληματολογίας» Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012

Γιαννίδη Αλεξάνδρα «Η πορεία προς την απεμπλοκή και η σημασία της για την αντεγκληματική πολιτική» *Εγκληματολογία*, 1-2, 2020

Γιοβάνογλου Σοφία «Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων» Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006

Γιοβάνογλου Σοφία, «Ποινικό μητρώο: Το ιστορικό συνεχές ενός ανεκπλήρωτου εκσυγχρονισμού», *Ποινική Δικαιοσύνη*, Τεύχος 10, 2005

Γιοβάνογλου Σοφία «Η ανάγκη εξορθολογισμού των κωλυμάτων επαγγελματικής επανένταξης των αποφυλακιζομένων», 5/2018, *The art of crime*

Δασκαλάκης Ηλίας «Μεταχείριση Εγκληματία» Εκδόσεις ANT.N.Σάκκουλα Αθήνα Κομοτηνή, 1985

Δασκαλάκης Ηλίας «*Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*» Εκδόσεις ANT.N.Σάκκουλα Αθήνα Κομοτηνή, 1985

Δίκτυο ΚοινΣεπ «Νέοι Ορίζοντες η μοναδική ΚοινΣΕπ Ένταξης στην Ελλάδα, που διοικείται από αποφυλακισμένους», ΚοινΣεπ, 2016

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, Κοντοπούλου Ελένη, Λεμπέση Μάρθα, Πανάγος Κώστας, Υποτροπή Αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές Προτάσεις με Βάση την Αξιολόγηση των Διαθέσιμων Πηγών Πληροφόρησης Σχετικά με το Φαινόμενο στο Χριστίνα Ζαραφωνίτου και Μηλιώνη Φωτεινή, «*Επάνοδος : Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη*», Εκδόσεις Διόνικος, 2018

Ζαραφωνίτου Χριστίνα «*Πρόληψη της Εγκληματικότητας σε Τοπικό Επίπεδο Οι σύγχρονες τάσεις της εγκληματολογικής έρευνας*» Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2003

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, Χαϊνάς Ι. Ευάγγελος, Γουσέτη Ι. Ιωάννα «*Το επάγγελμα του εγκληματολόγου σήμερα. Περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές The profession of criminologists today Content Challenges Prospects*» Συλλογικό Έργο, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, Κοντοπούλου Ελένη, Πανάγος Κωνσταντίνος, Ανίτση Έλλη, Λεμπέση Μάρθα «Εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στο πλαίσιο του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων: Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις». *Εγκληματολογία*, Τεύχος 8/2018

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, «Κοινωνικές αντιλήψεις για την ποινική δικαιοσύνη και την τιμωρητικότητα», «*Ποινικές επιστήμες, Θεωρία και πράξη*», Προσφορά τιμής στην Άννα Ψαρούδα – Μπενάκη, Εκδόσεις Α. Σάκκουλας, Αθήνα Κομοτηνή, 2008

Ζήση Αναστασία «*Κοινωνία, Κοινότητα και Ψυχική Υγεία*» Εκδόσεις Gutenberg 2013

Κατσογιάννη Σταυρούλα, Αγροτικές φυλακές – ξεπερασμένες η αναγκαίες; (Urban Point,nd)<<https://www.urbanpoint.gr/%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%83%CE%BE%CE%B5%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%83-%CE%AE-%CE%B1%CE%BD/>

Καυταντζόγλου Α. Ιωάννα, «Κοινωνικός αποκλεισμός εκτός, εντός και υπό θεωρητικές ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας», Εκδόσεις Σαββάλα 2006

Κουλούρης Νίκος «Η Κοινωνική Επανάταξη της φυλακής», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2009

Κουράκης Νέστωρ, «Η Ποινική Καταστολή-Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», Εκδόσεις Σάκκουλας ΑΕ, 2009

Λαμπροπούλου Έφη «Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος» Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1994

Μαργαρίτης Λ., Νούσκαλης Γ., Παρασκευόπουλος Ν., «Ποινολογία», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016

Μηλιώνη Φωτεινή «Προγράμματα επανένταξης αποφυλακισμένων» Τιμητικός Τόμος Κουράκης Ε. Νέστωρ «Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης» (Επιμέλεια Γασπαρινάτου Μαργαρίτα) Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2016

Μηλιώνη Φωτεινή, «Παρεμβάσεις για την προώθηση της ισότητας των φύλων και την ψυχοκοινωνική, οικογενειακή και επαγγελματική επανένταξη και προσαρμογή των κρατουμένων και αποφυλακισμένων γυναικών», με την Συμβολή των Λεμπέση Μάρθα, Χατζήνα Μυρτώ, Αννίτση Έλλη, με την συμμετοχή της ΕΠΑΝΟΔΟΥ, του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και της Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΟΠΦ), Εκδόσεις Εθνικό Τυπογραφείο

Μητροσύλη Μαρία, Φρονίμου Έμμη «Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων» Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2008

Νικολόπουλος Γιώργος, Η κοινωνική επανένταξη των καταδίκων: Από τις διακηρύξεις στις πρακτικές, στο Ζαραφονίτου Χριστίνα και Μηλιώνη Φωτεινή, «Επάνοδος: Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη», Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2018

Νικολόπουλος Γιώργος, «Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης των πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές

δράσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, The Greek Review of Social Research*, 118 Γ' 2005

Νικολόπουλος Γιώργος, «Το ζήτημα της κοινωνικής επανένταξης των κρατουμένων ανάμεσα στην ποινική στοχοθεσία και την εγκληματολογική πρακτική» στο «*Δίκαιο και Εγκληματολογία*» Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη, Επιμέλεια Χρήστος Σατλάνης, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017

Νικολόπουλος Γιώργος, «Ο εγκληματολόγος ως επαγγελματίας της κοινωνικής επανένταξης: η εμπειρία της Επανόδου» στο «*Το επάγγελμα του Εγκληματολόγου σήμερα: Περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές. The profession of criminologists today, Content, challenges and prospects*», Διεύθυνση έκδοσης Χριστίνα Μ Ζαραφωνίτου συνεργασία Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς και Ιωάννα Γουσέτη εκπρόσωποι Σ.Ε.Ε.Π.Π, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2012

Νικολόπουλος Γιώργος, «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού», στο «*Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα. Αφιέρωμα στην μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη*», Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, 2000

Πανάγος Ι. Κωνσταντίνος «*Πρότυπα Σωφρονιστικής Πολιτικής και Νομοθετικές Επιλογές. Η διαχρονική εξέλιξη του αναμορφωτικού ιδεώδους και το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη*» Πρόλογος Τζανετάκη Τόνια, Εκδόσεις ANT. Ν. Σάκκουλα ΕΕ, Αθήνα, 2020

Πανάγος Ι. Κωνσταντίνος «Το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη-Εννοιολογικά ζητήματα και κατευθύνσεις για την έκτιση των ποινών» στον Τιμητικό Τόμο για τον Γιάννη Πανούση «*Εγκληματολογία Περίβλεπτον Αλεξίφωτον*», Ι Σιδέρης, Αθήνα 2020

Πανάγος Ι. Κωνσταντίνος «Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας των Αγροτικών Καταστημάτων Κράτησης: Παρουσίαση των καινοτόμων ρυθμίσεων» *The Art of Crime* Μάιος 2019

Πανάγος Κωνσταντίνος, «Η πρώτη αγροτική φυλακή για κρατούμενες: Η αποκατάσταση της αρχής της ισότητας των φύλων στο σωφρονιστικό πεδίο», *The art of Crime*, Διαθέσιμο στο: <https://theartofcrime.gr>

Πανούσης Γιάννης «Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων» στο «*Το δημόσιο δίκαιο σε εξέλιξη- Σύμμεικτα προς τιμήν του Καθηγητή Πέτρου Ι. Παραρά*», Εκδόσεις ANT. Ν Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2012

Πιτσελά Αγγελική, «*Γυναίκες στις ελληνικές φυλακές*» Τιμητικός Τόμος για τον Νέστορα Κουράκη

Πιτσελά Αγγελική «*Διεθνή Κείμενα Σωφρονιστικής Πολιτικής*», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003

Προεδρικό Διάταγμα 300/2003 (ΦΕΚ: 256/Α/05.11.2003 Σύσταση και λειτουργία νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου με την επωνυμία ΕΠΑΝΟΔΟΣ)

Ρηγούτσου Ελένη «*Συμβουλευτική Κρατουμένων*». (ΙΔΕΚΕ. ΥΠΕΠΘ, ΕΠΕΑΕΚ, 2005) 2, Μέτρο 1.1. ενέργεια 1.1.2., Πράξη 1.1.2Β, 2005

Τσιλίκης Χρήστος, Χριστίνα-Μαρία Γάκου, «Κοινωνική επιχειρηματικότητα και σωφρονιστική. Προτεινόμενο μοντέλο εργασιακής επανένταξης έγκλειστων και αποφυλακισμένων στην Ελλάδα», *Κοινωνική πολιτική*, 9, 2018

Σπινέλλη Δ. Καλλιόπη, Κουράκης Ε. Νέστωρ, Κρανιδιώτη Π. Μαρία «*Λεξικό Εγκληματολογίας*» Συλλογικό Έργο, Εκδόσεις Τόπος Αθήνα 2018

Σχίζας Παναγιώτης «Αγροτικές Φυλακές» Επιμέλεια Καθηγητή Α. Μαγγανάς, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2013

Φαρσεδάκης Ιάκωβος «*Στοιχεία εγκληματολογίας*», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005

Φαρσεδάκης Ιάκωβος, «*Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990

Φουκώ Μισέλ «*Επιτήρηση και τιμωρία, η γέννηση της φυλακής*», Εκδόσεις Ράππα, 1989

Φυτράκης Ευτύχης, «*Αόρατες Ποινές Ευρωπαϊκή Διάσταση-Ελληνική Προοπτική Invisible Punishments European Dimension-Greek Perspective*», Επιμέλεια Ευτύχης Φυτράκης, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2018

Χάιδου Ανθοζώη, «*Θετικιστική Εγκληματολογία. Αιτιολογικές Προσεγγίσεις του Εγκληματικού Φαινομένου*» Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

Χάιδου Ανθοζώη, «Ποινολογία-Σωφρονιστική», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018

Debuyst Christian, «Ηθολογικό πρότυπο και εγκληματολογία», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 1999

De Gooyer Stephanie, Hunt Alastair, Maxwell Lida, Moyn Samuel «Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» Επίλογος Taylor Astra, Μετάφραση Πούλιος Βαγγέλης, Επίμετρο Αβραμοπούλου Ειρήνη, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου 2018

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Avery Beth and Hernandez Phil, «Ban the Box Fair Chance State and Local Guide», 2018, διαθέσιμο στο <https://www.nelp.org/wp-content/uploads/Ban-the-Box-Fair-Chance-State-and-Local-Guide.pdf> National Employment Law Project

Bales William and Mears Daniel, «Inmate social ties and the transition to society: Does visitation reduce recidivism?» *Journal of Research in Crime & Delinquency* 45 2008

Barrick Kelle, Lattimore Pamela and Visser Christy, «Reentering women: The impact of social ties on long-term recidivism», *The Prison Journal*, Vol 94(3), 2014

Berg Mark and Huebner Beth «Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism», *Justice Quarterly*, Vol 28, 2, 2011

Borzycki Maria «Interventions for prisoners returning to the community» *Australian Institute of Criminology for the Community Safety and Justice Branch of the Australian Government Attorney-General's Department*, 2005

Boman John, Mowen Thomas «Building the Ties that Bind, Breaking the Ties that Don't», *Criminology & Public Policy*, Vol 16, 3, 2017

Couloute Lucius, «Target agrees to compensate thousands in discriminatory hiring case», *Prison Policy Initiative*, 2018

Council of Europe , Social Reintegration of Prisoners, 2006

Davister Catherine, Defourny Jacques and Grégoire Olivier, «Work Integration Social Enterprises in the European Union: an Overview of Existing Models», *EMES, European Research Network*, No 04/40, 2004

De Claire Karen and Dixon Louise, «The effects of prison visits from family members on prisoners. Well-being, prison rule breaking, and recidivism: A Review of research since 1991» *Trauma, Violence, & Abuse*, 18, 2015

Douglas Thomas, «Criminal Rehabilitation Through Medical Intervention: Moral Liability and the Right to Bodily Integrity», *The Journal of Ethics* 2014

Eikeland Ole-Johan , Terge Manger and Arve Asbjørnsen, «Education in Nordic Prisons. Prisoners' educational background, preferences and motivation», Nordic Council of Ministers, 2009 διαθέσιμο στο <http://www.norden.org/en/publications/publications/2009-508>

Ekland-Olson Sheldon, Barrick Dennis.M and Lawrence E.Cohen «Prison Overcrowding and Disciplinary Problems: An Analysis of the Texas Prison System» *The Journal of Applied Behavioral Science*, Vol. 19, 2, 1983

Francis A. Allen, «The decline of the Rehabilitative Ideal in American Criminal Justice», *Cleveland State Law Review*, Vol 27, Issue 2, 1978

Finn Peter «Job Placement for Offenders in Relation to Recidivism», 28 *Journal of Offender Rehabilitation*, 1/2, 1998

Gerber Jurg and, Fritsch Eric, «Adult academic and vocational correctional programs: A review of recent research», *Journal of Offender Rehabilitation*, 22, 1983

Griffiths T.Curt Ph.D., Dandurand Yvon, Murdoch Danielle, «The Social Reintegration of Offenders and Crime Prevention A review prepared for the POLICY RESEARCH AND EVALUATION DIVISION Public Safety and Emergency Preparedness Canada» *The international Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy*

Graham Hannah, «Rehabilitation Work-Supporting desistance and recovery» Routledge London and New York, 2016

Craig Dowden, Antonowicz Daniel and Andrews DA, «The Effectiveness of Relapse Prevention With Offenders: A Meta-Analysis» *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 5, 47, 2003

Grieb Suzanne, Crawford Amelia, Fields Julie et al. «The Stress Will Kill You: Prisoner Reentry as Experienced by Family Members and the Urgent Need for Support Services», *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, Johns Hopkins University Press, Vol. 25, 3, 2014

Hirschi Travis, «Causes of delinquency», University of California Press, 1961

Inciardi James, Martin Steven and Butzin Clifford «Five-year outcomes of therapeutic community treatment of drug-involved offenders after release from prison», *Crime and Delinquency*, 50, 2005

Jacobson Jessica, Phillips Coretta and Edgar Kimmet, «Double Trouble?’ Black, Asian and minority ethnic offenders’ experiences of resettlement», 2010 διαθέσιμο στο <http://www.clinks.org/assets/files/PDFs/%27Double%20Trouble%27.pdf>

Kett Mary, «Survey of prisoners’ attitudes to education. Wheatfield Place of Detention» *Journal of Correctional Education*, 2, 52, 1995

Koulouris Nikos, Aloskofis William, «*Prison conditions in Greece*», Antigone, 2013

Larimer Mary, Palmer Rebekka, «Relapse prevention: An overview of Marlatt’s cognitive-behavioral model», *Alcohol Research and Health*, 2, 23, 1999

Liu Siyu, Pickett Justin & Baker Thomas, «Inside the black box: Prison visitation, the costs of offending, and inmate social capital» *Criminal Justice Policy Review*, 27

Luther James.B., Reichert Erica S., Holloway E.D, Roth Alexis M., and Aalsma Matthew C., «An exploration of community reentry needs and services for prisoners: a focus on care to limit return to high-risk behavior», *AIDS Patient Care and STDs*, Vol 25, 8, 2011

Matrix Knowledge Group, «Lifelong Learning and Crime: An analysis of the cost effectiveness of in-prison educational and vocational interventions» NIACE, 2005

May Chris, Explaining reconviction following a community sentence: The role of social factors Home Office Research Study, Home Office, 1999

McCrudden Christopher «Human dignity and judicial interpretation of human rights»
The European Journal of International Law, 2008

McLean Rachel L, Robarge Jacqueline, and. Sherman Susan G, «Release from Jail: Moment of Crisis or Window of Opportunity for Female Detainees?» *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine*, Vol 83, 3, 2006

Motiuk Thomas, «Targeting employment patterns to reduce offender risk and need»
Forum on Corrections Research, 1, 8, 1996

Mowen Thomas, and Visher Christy «Changing the Ties that Bind. How Incarceration Impacts Family Relationships», *Criminology & Public Policy*, Vol. 15, 2, 2016

Munczek Daniel Edelman, «Cash for Leaving Prison: A New Solution to Recidivism?» *Stanford Social Innovation Review*, 2017

Naser Rebecca and Visher Christy, «Family Members' Experiences with Incarceration and Reentry», *Western Criminology Review*, 7, 2016

Natividad Michelle R. and Emsellem Maurice, «65 Million “Need Not Apply”: The Case for Reforming Criminal Background Checks for Employment» *National Employment Law Project*, 2011

Norwegian Ministry of Justice, Punishment That Works – less crime – a safer society: Report to the Storting on the Norwegian Correctional Services, October 2008
διαθέσιμο στο <http://www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/757321.823.pysuvuxtrf/engelsk>

Nyssens Marthe and Defourny Jacques, «Fundamentals for an International Typology of Social Enterprise Models» ,ICSEM Working Papers, n°33, 2017

Pager Devah «The Mark of a Criminal Record», *American Journal of Sociology*, Vol 108, 5, 2003

Pager Devah and Quillian Lincoln, «Walking the Talk? What Employers Say versus What They Do», *American Sociological Review*, Vol 70, 2005

Prison Reform Trust Bromley Briefing July 2010

Purser Gretchen «Still Doin' Time:” Clamoring for Work in the Day Labor Industry», *The Journal of Labor & Society*, 2012

Putnam Robert, «*Bowling alone: The collapse and revival of American community*», Simon and Schuster Paperbacks, 2000

Sampson Robert and Laub John «Crime and deviance over the life course: The salience of adult social bonds», *American Sociological Review*, 55, 1990

Shannon Sarah, Uggen Christopher, Schnittker Jason, Thompson Melissa, Wakefield Sara, and Massoglia Sara Michael. «The Growth, Scope, and Spatial Distribution of People With Felony Records in the United States 1948-2010», *Demography*, 54, 2017

Schuller Tom, «Crime and Lifelong Learning», National Institute for Adult and Continuing Learning, Leicester, 2009

Skubak Marie, Tillyer Brenda Vose «Social Ecology, Individual Risk, and Recidivism: A Multilevel Examination of Main and Moderating Influences» *Journal of Criminal Justice*, 5, 39, 2011

Slaught Evelyn, «Focusing on the Family in the Treatment of Substance Abusing Criminal Offenders», *Journal of Drug Education*, 29, 1999

Shinkfield Alison and Graffam Joseph «Community reintegration of ex-prisoners: Type and degree of change in variables influencing successful reintegration», *International Journal of Offender, Therapy and Comparative Criminology*, 53, 2009

Staton-Tindall M., Royse D. and Leukfeld C., «Substance use criminality, and social support: An exploratory analysis with incarcerated women», *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 33, 2007

Tillyer Marie Skubak , Vose Brenda, «Social ecology, individual risk, and recidivism: A multilevel examination of main and moderating influences», *Journal of Criminal Justice*, Vol. 39, 2011

The revised United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)

UNITED NATIONS . *United Nations Rules for the Treatment of Women Inmates and Non- custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)* 2010. διαθέσιμο στο <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/BangkokRules>

Vilalobos Muñoz, «Report of the Special Rapporteur on the Right to Education», United Nations Human Rights Council, 2009

Visher Cristy, Bakken Nicholas and Gunter Whitney, «Fatherhood, community reintegration, and successful outcomes», *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol.52, 9, 2013

Wallace Danielle, Fahmy Chantal, Cotton Lindsay et al. «Examining the Role of Familiar Support During Prison and After Release on Post-Incarceration Mental Health», *International Journal of Offender Therapy Comparative Criminology*, Vol. 60(1), 2016

Welch Michael «*Corrections: A Critical Approach*», 3rd edn, Routledge, 2011

Western Bruce, Braga Antony, Davis Jaclyn and Sirois Catherine «Stress and Hardship After Prison», *American Journal of Sociology*, Vol. 120, 5, 2015

Wormith J.Stephen, Althouse Richard, Simpson Mark, Reitzel R.Lorraine, Fagan J. Thomas, Morgan D. Robert, The rehabilitation and reintegration of offenders The Current Landscape and Some Future Directions for Correctional Psychology, *Criminal Justice and Behavior*, Vol 34 No.7 July 2007

Διαδικτυακές Πηγές

www.epanodos.gr

www.nomothesia.gr

www.ohchr.gr

www.hellenicparliament.gr

www.theartofcrime.gr

Νομοθετικά Κείμενα

Νόμος 4985/2022- ΦΕΚ 203/Α/27-10-2022

Υπουργείο Παιδείας Υπουργική Απόφαση 260/2008 (ΦΕΚ 34/Β/16-1-2008
Οργάνωση και Λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ))
<<https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/ya-260-2008.html>>